

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2000

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΤΕΜΙΑΔΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟ ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Ἀρχίζει ἡ Ἑκτακτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχή τοῦ τακτικοῦ μέλους αὐτῆς κυρίου Βασιλείου Πετράκου.

Ὁ κ. Πετράκος γεννήθηκε τὸ 1932 στὸν Πειραιά. Σπούδασε ἀρχαιολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἀπὸ ὅπου ἔλαβε τὸ πτυχίο του τὸ 1957. Ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ, τὸ 1965, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Lyon ἀφοῦ ὑπεστήριξε τὴν διδακτορικὴ του διατριβὴ μὲ τίτλο: «Les inscriptions d'Oropos». Ὁ κ. Β. Πετράκος εἶναι δοκιμασμένος ἀρχαιολόγος, ἀνασκαφεὺς καὶ ἐπιγραφολόγος, ἕνας συνδυασμὸς ποὺ δὲν εἶναι πολὺ συνήθης.

Ὡς ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἔχει μελετήσει καὶ δημοσιεύσει ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ὡς Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, θέση στὴν ὁποία διαδέχθηκε τὸν ἀείμνηστο συνάδελφο Γεώργιο Μυλωνᾶ, συνετέλεσε στὸ νὰ πάρουν οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες τὴ σωστὴ κατεύθυνση. Ὡς ἐπιγραφολόγος ἐπεξεργάσθηκε τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἔφερε εἰς φῶς.

Ὁ κ. Πετράκος ἔτυχε πολλῶν τιμητικῶν διακρίσεων. Μεταξὺ αὐτῶν θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφέρω τὴν ἀκόλουθη: Τὴν 5ην Ἰουνίου 1998 ἐξελέγη τακτικὸ μέλος τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres τοῦ Institut de France ἀποκτώντας ἔτσι τὸν ἐπίζηλο τίτλο τοῦ «Membre de l'Institut».

Ὡς γνωστὸν ἡ ἐπιγραφικὴ εἶναι τὸ μέρος τῆς ἀρχαιογνωσίας τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν μελέτη τῶν γραπτῶν πληροφοριῶν ποὺ ἄφησαν οἱ ἀρχαῖοι, κυρίως σὲ λίθο, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ διατηρήσουν ἐπίσημα ἔγγραφα (καταλόγους ἀτόμων, τῆς ιδιοκτησίας καὶ τῶν ὑποχρεώσεών τους, ἐργολαβικὲς ὑποχρεώσεις καὶ δημόσιες δραστηριότητες, κυρίως νόμους) καί, σπανιότερα γιὰ νὰ διαφυλάξουν τὴν μνήμη κάποιου σπουδαίου συμβάντος. Ἐπομένως ὑποδηλώνουν αὐτὰ ἓνα τόπο καὶ μιὰ χρονολογία, στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται, ὄντας κατὰ τοῦτο ἀξιοπιστότερες μαρτυρίες ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο, δεδομένου ὅτι ἦσαν ἐκτεθειμένες στὸν ἔλεγχον ἐκείνων ποὺ συνέτελεσαν στὴ χάραξή τους καὶ ὅτι δὲν ὑπέστησαν ἀλλοιώσεις ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἐπέφερε ὁ χρόνος. Ἡ μελέτη τους ἀπαιτεῖ φιλολογικὴ καὶ γλωσσικὴ κατάρτιση, γνῶση τοῦ ἀλφαβήτου στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένες, καὶ οἰκειότητα μὲ τὸ τυπικὸ τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦν. Ἀπαιτεῖ ἐπίσης καὶ γνῶση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τίς γραπτὲς πηγές, τίς ὁποῖες πολλὲς φορὲς διορθώνουν.

Ἀναλυτικότερα γιὰ τὴν προσωπικότητα, τὴν δράση καὶ τὸ ἐρευνητικὸ ἔργο τοῦ κ. Πετράκου θὰ μᾶς μιλήσει ὁ ὑπὸ τῆς Τάξεως ὀρισθεῖς συνάδελφος κ. Σπύρος Ἰακωβίδης.

Ἀγαπητὲ Συνάδελφε κ. Βασίλειε Πετράκο

Ἐκ μέρους τοῦ σώματος τῶν τακτικῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας σᾶς ἀπευθύνω καὶ ἐπισήμως τίς ἐγκάρδιες εὐχὲς ὅλων μας μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι θὰ συνεχίσετε τὴν μακροχρόνια παραγωγικὴ δράση σας καὶ ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ Ἰδρύματος αὐτοῦ μὲ ἐπιτυχία καὶ ἀρετή.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΣΠΥΡΟ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ καὶ μοῦ ἔδωσε τὴν εὐχαρίστηση νὰ μοῦ ἀναθέσει νὰ σᾶς παρουσιάσω τὸν νέο Ἀκαδημαϊκό, τὸν κ. Βασίλειο Πετράκο.

Ὁ κ. Πετράκος γεννήθηκε στὸν Πειραιὰ τὸ 1932. Ἐσπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔλαβε πτυχίο Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τὸ 1957. Τὸ 1959 διορίστηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ ὑπηρέτησε σὲ διάφορα μέρη τῆς χώρας, καταλήγοντας τὸ 1976 ὡς ἔφορος ἀρχαιοτήτων στὴν Ἀττικὴ, ὅπου παρέμεινε ὡς τὸ 1994, ὁπότε ἀφυπηρέτησε. Ἐν τῷ μεταξύ τὸ 1963-1965 ἀκολούθησε μεταπτυχιακὴς σπουδὲς στὴ Γαλλία ὅπου ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τὸ 1965. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας του ἐνήργησε διάφορες σωστικὲς ἀνασκαφές, ἄνοιξε νέα τοπικὰ Μουσεῖα στὸν Πόρο, στὶς Ἀχαρνές καὶ στὴν Σιάλα Ὠρωποῦ καὶ ἀνέλαβε τὴν ἐπιστημονικὴ ὁργάνωση τοῦ Μουσείου Πειραιῶς. Ἐπίσης κατέγινε μὲ ἀναστηλώσεις στὸ Ἐλστὴ Μυτιλήνη καὶ τοὺς Δελφοὺς καθὼς καί, κυρίως, στὸν Ραμνοῦντα. Παραλλήλως ληνικὸ, ἐξετέλεσε καὶ προγραμματισμένες ἀνασκαφές στὴ Λέσβο, στὸ Θορικὸ καὶ στὸ Σούνιο, κυρίως ὅμως ἄρχισε τὸ 1975 καὶ συνεχίζει χωρὶς διακοπὴ τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ἀττικοῦ δήμου τοῦ Ραμνοῦντος. Τέλος, τὸ 1988 ἐξελέγη Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ὅπως θὰ δοῦμε ἐνίσχυσε καὶ συστηματοποίησε σημαντικὰ τίς δραστηριότητές της.

Τὸ καθαρὰ ἀρχαιολογικὸ συγγραφικὸ του ἔργο εἶναι πλούσιο. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ μελετήματα γιὰ ἀρχαιότητες τῆς Μυτιλήνης καὶ τῆς Ἐρέτριας, τὴν προσοχὴ του συγκέντρωσε ὁ Ὠρωπὸς καί, περισσότερο, ὁ Ραμνοῦς. Γιὰ τὸν παραλιακὸ αὐτὸν δῆμο ἔδωσε τὸ 1987 τὸν πρῶτο ἀπολογισμὸ 12 ἐτῶν ἀνασκαφῆς καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ βᾶθος τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ τὴν ἀποκατάστασή του ἀπὸ ἑκατοντάδες θραύσματα, μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἐν γένει, μὲ τὸ φρούριο, τὴ λατρεῖα καὶ τὰ νεκροταφεῖα. Πλήρῃ ἔκθεση τῶν παλαιῶν ἀπὸ τοῦ 1813 ἀνασκαφῶν, καὶ τῶν δικῶν του ἔδωσε τὸ 1999 μὲ τὸ ἔργο του *Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος*, I-II. Τὸ δίτομο αὐτὸ σύγγραμμα τῶν 760 σελίδων ὁ συγγραφεὺς τὸ χαρακτηρίζει πρόδρομὴ συνθετικὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν 1813-1998, καὶ ἐτοιμάζει τὴν τρίτομῃ ἢ τετράτομῃ λεπτομερὴ δημοσίευση τοῦ χώρου, τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν ἐκεῖ ἐργασιῶν. Στὰ δημοσιεύματα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν ὁδηγοὶ καὶ ἄρθρα σὲ λεξικά γιὰ διαφόρους ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ γιὰ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Τὸν κ. Πετράκο ἀπασχόλησε ἐπίσης καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Ἐγραψε 25 σύντομες σκιαγραφίες Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, πάνω ἀπὸ 40 σημειώματα γιὰ τὰ μνημεῖα, τὰ δημοσιεύματα, τὰ Μουσεῖα, τὸν ἀρχαιολογικὸ νόμο κλ. καὶ 7 αὐτοτελεῖς μελέτες. Οἱ κυριότερες: Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς

Ἑταιρείας, Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμο 1940-1944 (ἀπόκρυψη, σχέση με τὶς ἀρχεὺς κατοχῆς, ζημιές), Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Τὸ αἶσθημα εὐθύνης τοῦ κ. Πετράκου γιὰ τοὺς χώρους τοὺς ὁποίους τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ἡ πολιτεία καταφαίνεται ἀπὸ δύο ἐνέργειές του: Ὡς ἑφορος Δελφῶν ἐπέτυχε νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ προστατευμένη περιοχὴ ἕως τῆ Δεσφίνα, τὴν Ἀράχωβα καὶ τὴν Ἰτέα, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὸν Δελφικὸ χῶρο ἀπὸ ἀνεπιθύμητες ἐπεμβάσεις. Καί, πράγμα πού δὲν ἀναφέρει στὸ βιογραφικὸ του σημείωμα, ὅταν τὸ 1993 ἓνα λατομεῖο μαρμάρου ἐπέτυχε ἀπὸ τὰ ὑπουργεῖα Πολιτισμοῦ καὶ Βιομηχανίας ἄδεια λειτουργίας μέσα στὰ ὅρια τοῦ Ραμνοῦντος, ὁ κ. Πετράκος ἐρχόμενος σὲ ἀντίθεση με τὴν προϊσταμένη του ἀρχὴ προσέφυγε ὡς ἄτομο καὶ ἰδίᾳ δαπάνη στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας τὸ ὁποῖον ἀκύρωσε τὶς ὑπουργικὲς ἀποφάσεις καὶ ἐσταμάτησε τὴν λειτουργία τοῦ λατομεῖου.

Ὡς πρὸς τὸ καθαρὰ ἐπιγραφικὸ του ἔργο ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ κ. Πετράκος μυήθηκε στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἐπιγραφικὴ σπουδάζοντας ὑπὸ τοὺς ἀειμνήστους Jean Pouilloux, στὴ Lyon, καὶ τὸν κορυφαῖο ἐλληνιστὴ ἐπιγραφικὸ σὲ ὅλο τὸν κόσμο, τὸν Louis Robert, στὸ Παρίσι. Ὁ L. Robert, πού εἶχε διευρύνει καὶ συνεχῶς διέδιδε τοὺς ὀρίζοντες τῆς ἐλληνικῆς ἐπιγραφικῆς, δίδασκε στὸ Collège de France καὶ στὴν École Pratique des Hautes Études, παιδευτῆρια προωθημένων εἰδικότητων, ὅπου εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ χειρίζεται μόνον ἐρευνητικὰ θέματα ἐξαντλώντας τὰ προβλήματα. Ὡς κριτὴς τῶν μαθητῶν του, ἦταν πολὺ ἀπαιτητικός.

Στὰ ἀμιγῶς ἐπιγραφικὰ δημοσιεύματά του ὁ κ. Πετράκος ἔχει σημαντικὸ πρωτότυπο ἔργο στὸ ὁποῖο ἔχει περιλάβει καὶ κείμενα πού ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ ἀναδημοσιευθεῖ καὶ ἐπανειλημμένα σχολιασθεῖ ἀπὸ παλαιότερους ἐρευνητές. Ὁ κ. Πετράκος ὅμως ἐδιάβασε αὐτὰ τὰ κείμενα ἀπευθείας ἀπὸ τὸν ὕλικὸ φορέα τοὺς καὶ ἔτσι ἔχει εἰσαγάγει δικές του ἀναγνώσεις, πού διορθώνουν παλαιὰς παραναγνώσεις, συμπληρώσεις καὶ εἰκασίες.

Τὰ ἐπιγραφικὰ του δημοσιεύματα δείχνουν ὅτι ἔχει ἀφομοιώσει τὶς ἐν γένει θεωρητικὲς καὶ ἐφαρμοσμένους διδαχὰς τοῦ Louis Robert γιὰ τὴ θέση τῆς Ἐπιγραφικῆς μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἀρχαιογνωστικῶν κλάδων καθὼς καὶ τὶς εἰδικὲς ὑποδείξεις του γιὰ τὸν τύπο πού πρέπει νὰ ἔχουν τὰ συντάγματα ἐπιγραφῶν. Ἐτσι σ' αὐτὰ παρέχει ἐξαντλητικὰ σχόλια γιὰ πρόσωπα καὶ γιὰ κάθε εἶδους realia, ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς μέχρι καὶ τὴν τεχνολογία καὶ ἔχει δώσει μεγάλη σημασία στὰ μνημεῖα πού φέρουν τὶς ἐπιγραφές. Οὐσιαστικὰ τὰ ἔχει δημοσιεύσει ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ αὐτοτελὴς καὶ ὁλοκληρωμένη δημοσίευση μνημείου. Τὸ γεγονός ὅτι στὰ ἐπιγραφικὰ συντάγματα τοῦ κ. Πετράκου ἡ δημοσίευση αὐτῶν τῶν μνημείων εἶναι ὑψηλοῦ ἐπιπέδου καὶ

ἐξαιρετικὰ φροντισμένη δὲν εἶναι βέβαια ἄσχετο μὲ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἐξ ἀρχῆς καὶ παραμένει ἐνεργὸς ἀρχαιολόγος.

Τὸ ὀγκῶδες καὶ πολυσχιδὲς ἔργο τοῦ κ. Πετράκου, ποὺ τοῦ ἔχει προσπορίσει τὴν διεθνή ἀναγνώριση ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς βιβλιοκρισίες καὶ τὶς διακρίσεις ποὺ τοῦ ἔχουν ἀπονεμηθεῖ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ πρωτοτυπία, στέρεα γνώση καὶ βασιανιστικὸ ἔλεγχο τῶν πηγῶν καθὼς καὶ ἀπὸ πληρότητα καὶ σαφήνεια καὶ εἶναι πάντοτε ἀποτέλεσμα ἐξαντλητικῆς ἔρευνας τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου μὲ προσήλωση στὶς λεπτομέρειες χωρὶς νὰ χάνεται ἡ γενικὴ θεώρηση τοῦ θέματος.

Ὅπως γνωρίζουμε ὅσοι ἀσχολούμεθα μὲ τὴν ἀρχαία μας κληρονομιά, τὰ ἀποτελέσματα καὶ οἱ διαπιστώσεις πολλῶν ἀνασκαφῶν μένουν σφραγισμένα στὴ μνήμη, ἐνδεχομένως στὶς σημειώσεις ἢ, τὸ πολὺ, στὶς σύντομες προκαταρκτικὲς ἐκθέσεις τῶν ἐρευνητῶν. Ποῦ καὶ ποῦ γνωστοποιοῦνται στὸ εὐρύτερο ἐνδιαφερόμενο κοινὸ κατὰ τρόπο συμπυκνωμένο, ἐφήμερο καὶ ἐπιστημονικὰ ἀνεύθυνο μὲ διαλέξεις, ἄρθρα στὸν Τύπο ἢ καὶ μὲ ἡχηρὲς συνεντεύξεις στὰ λεγόμενα Μέσα Μαζικῆς Ἐνημερώσεως. Ἀπὸ τὴ διοικητικὴ τοῦ θέσης στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὁ κ. Πετράκος καταπολέμησε τὴν τάση αὐτὴ μὲ συνέπεια καὶ ἐπιμονή. Ἐνίσχυσε δηλαδὴ τὸ πρόγραμμα τῶν δημοσιεύσεων τῆς Ἑταιρείας, τόσο τῶν περιοδικῶν της, στὰ ὁποῖα προσέθεσε ἓνα νέο ὄργανο ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ἐταίρους, τὸν «Μέντορα», ὅσο καὶ τῶν μονογραφιῶν ποῦ, ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 108 στὰ πρῶτα 150 χρόνια τῆς ζωῆς τῆς Ἑταιρείας διπλασιάστηκαν ἀπὸ τὸ 1988 ἕως σήμερα φθάνοντας στὶς 209. Ἐπὶ πλέον ἵδρυσε τὸ Ἀρχεῖο τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (APMA) καθὼς καὶ τὸ Σύνταγμα τῶν Ἐπιτυμβίων Μνημείων τῆς Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ). Στὴν πολιτικὴ αὐτὴ τῆς ταχείας καὶ ἐπιστημονικὰ πλήρους δημοσιοποιήσεως τῶν ἀνακαλύψεων καὶ τῶν παρατηρήσεων τῶν ἀνασκαφῶν, στὴν ὁποία ἐπιμένει ὡς Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔδειξε καὶ δείχνει ἀπόλυτη συνέπεια, δίνοντας ὁ ἴδιος τὸ παράδειγμα.

Ὁ νέος Ἀκαδημαϊκὸς εἶναι μέλος διαφόρων ἐλληνικῶν καὶ ξένων ἐπιστημονικῶν σωματείων καὶ ἐπίτιμος ἑφορος ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς. Τοῦ ἔχει ἀπονεμηθεῖ ὑπουργικὸς ἔπαινος (1981) καὶ τὸ βραβεῖο Μαραγκοπούλου ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἡ ἀνώτερη διάκρισή του ὅμως εἶναι ἡ ἀνακήρυξή του πρῶτα σὲ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres τοῦ Institut de France τὸ 1996 καὶ κατόπιν ἡ ἐκλογή του ὡς ξένου μέλους τῆς ἴδιας αὐτῆς Ἀκαδημίας τὸ 1998.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε καὶ φίλε,

Μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ μελλοντικὴ σας προσφορὰ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀλλὰ καὶ στὴ διάδοση τῶν γνώσεών μας γιὰ τὸ ἀπώτερο ἱστορικὸ παρελθὸν τοῦ γένους θὰ εἶναι ἀντάξια τῆς τωρινῆς, σᾶς καλωσορίζουμε μὲ χαρὰ καὶ συγκίνηση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Η ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ Κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Τὴν ἐκλογή μου στὴν Ἀκαδημία, ἀνώτατη διάκριση γιὰ ὅσους θεραπεύουν τὸ λόγο, τὴν τέχνη καὶ τὶς ἐπιστῆμες, τὴν αἰσθάνομαι νὰ ἀποικτᾷ μυστικὴ σημασία καθὼς συλλογίζομαι, ὅτι προκατόχοί μου ὑπῆρξαν ἐκεῖνοι ποὺ μὲ εἰσήγαγαν στὴ γνώση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου. Ἦσαν οἱ διδάσκαλοί μου, ὁ Διονύσιος Ζακυθηνός, ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος, ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, ὁ Jean Pouilloux, ὁ Louis Robert. Συλλογίζομαι ἀκόμη καὶ ὅλους ἐκείνους ποὺ δὲν γνώρισα, τοὺς μυθικοὺς προκατόχους μου Γραμματεῖς τῆς γεραρᾶς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὸν Παναγῆ Καββαδία, τὸν Χρῆστο Τσούντα καὶ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο. Ὅλοι ἐξακολουθοῦν νὰ διδάσκουν καὶ νὰ καθοδηγοῦν. Τὴ μοναδικὴ αὐτὴ τιμὴ, καὶ προνόμιο συνάμα, τοῦ νὰ γίνω κι ἐγὼ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου ἐκείνων στὴν Ἀκαδημία, τὴν ὀφείλω στὴ γνώμη ποὺ εἶχαν γιὰ μένα οἱ σεβαστοὶ συνάδελφοι Ἀκαδημαῖκοί, τοὺς ὁποίους παρακαλῶ νὰ δεχθοῦν τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου.

Ἀκούγοντας προηγουμένως τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη, ὁδηγὸ ὅλων μας στὴ μελέτη καὶ τὴ γνώση τῆς ἀρχαιότερης ἐλληνικῆς ἱστορίας, ξεχάστηκα καὶ νόμισα ὅτι μιλοῦσε γιὰ κάποιον ἄλλο. Θὰ προσπαθῆσω νὰ μὴν τὸν διαψεύσω, οὔτε ἀκόμη νὰ διαψεύσω τὴν τιμητικὴ γιὰ μένα γνώμη τοῦ Μιχάλη Σακελλαρίου καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Καμπίτογλου, οἱ ὁποῖοι, μαζὶ μὲ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη, εἰσηγήθηκαν στὴν Τάξιν τὴν ἐκλογή μου. Ἐγκάρδια τοὺς εὐχαριστῶ.

Ὁ τίτλος τῆς ἔδρας τὴν ὁποία ἔχω τὴν μεγάλη τιμὴ νὰ κατέχω, ἴσως δημιουργήσει ἀπορία ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ πεδίου ἐρεύνης. Περιέχει, μὲ τὸν τίτλο Ἀρχαιολογία-Ἐπιγραφικὴ, τὸ σύνολο τοῦ ἀρχαίου μνημειακοῦ πλούτου, καὶ ἰσοτίμως, ἓνα τμῆμα τῆς, τὴν Ἐπιγραφικὴ. Τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ λόγου μου, ὅχι αὐτονόμως ἀλλὰ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ σύνολο¹.

1. Σημαντικὰ κείμενα γιὰ τὴν Ἐπιγραφικὴ εἶναι τὰ ἀκόλουθα: L. Robert, *L'Épigraphie grecque au Collège de France* (OMS III 1670-1694). Τοῦ ἰδίου, *Communication inaugurale, Actes du deuxième congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Paris 1952, 1-20. A. E. Raubitschek, *Die Inschrift als Denkmal*, Studium Generale, Jahrg. 17, Heft 4, 1964, 219-228. Georges Daux, *Reflexions sur l'épigraphie*, Acta of the Fifth Epigraphic Congress Cambridge 1967, 1-8. David Lewis, *Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, 1817-1967*, ὅπ.π. 35-39. Michael J. Osborne, *The Gadfly of Greek History, The Inaugural Trendall, Lecture 1997 for the Australian Academy of the Humanities, Lecture Series No 2*, Canberra 1998. Charles W. Hedrick Jr., *Democracy and the Athenian Epigraphical Habit*, *Hesperia* 68, 1999, 387-439.

“Όταν δημιουργείται για πρώτη φορά στην ‘Ακαδημία έδρα μιᾶς ἐπιστήμης, συνηθίζεται νὰ περιγράφεται ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ καὶ νὰ ἀναλύονται τὰ οὐσιώδη ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν. Θὰ τὸ κάμω κι ἐγὼ πολὺ συνοπτικὰ μὲ ὅσα θὰ εἰπῶ, ἀλλὰ βλέποντας τὴν ‘Επιγραφικὴ μόνον ὅπως ἀναπτύχθηκε στὴν ‘Ελλάδα, κυρίως κατὰ τὸν 19ο αἰώνα, μετὰ τὴν Παλιγγενεσία, καὶ θὰ ἐξετάσω τὸ πολιτικὸ της μέρος, δηλαδὴ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὴν καλλιέργησαν καὶ τὸν τρόπο ποὺ τὴν ἄσκησαν. Θὰ ἐξετάσω ἀκόμη, μὲ συνοπτικὸ πάντοτε τρόπο, πῶς εἶδαν τὶς ἐπιγραφὰς δύο ποιητές μας.

‘Η ‘Επιγραφικὴ, σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς ‘Αρχαιολογίας, εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς ἐπιστήμη ἐρμητικὴ. Παρὰ τὸ ὅτι οἱ ἐπιγραφὰς μᾶς ἀποκαλύπτουν μὲ σαφήνεια, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εὐθὺς μὲ τὴν εὕρεσίν τους, τὸ περιεχόμενό τους, δὲν ἀπολαμβάνουν τῆς ἐκτίμησης τῶν πολλῶν, ὅπως τὰ ἀκέραια ἀγάλματα, τὰ χρυσᾶ κοσμήματα, ἢ ἀκόμη τὰ ἀπλᾶ κτερίσματα ἐνὸς παιδικοῦ τάφου. “Όσο γνωρίζω, ποτὲ ἡ εὕρεση ἐπιγραφῆς στὴν ‘Ελλάδα δὲν συγκίνησε τὸν κόσμον. ‘Αντιθέτως, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν τὸ 1952, τοῦ ‘Ακρωτηρίου τῆς Θήρας τὸ 1968 ἢ τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας τὸ 1977 δημιούργησαν μεγάλο λαϊκὸ ἐνδιαφέρον. Μὲ μία μόνο ἐπιγραφὴ ἀσχολήθηκε διὰ μακρῶν ὁ ἐλληνικὸς τύπος, τὸ 1960, μὲ τὸ φημισμένο ψήφισμα τῆς Τροιζῆνος, καὶ τοῦτο ἔγινε, γιατί εἶχε σχέση μὲ τὸν μεγάλο Θεμιστοκλῆ. Καὶ γιὰ νὰ μὴν περιοριστῶ στὰ ὅρια τοῦ τόπου μας, ὑπενθυμίζω, ὅτι ἡ φημισμένη στήλη τῆς Ροζέττης ἐξάπτει τὸ ἐνδιαφέρον ἐπειδὴ ὑπῆρξε τὸ κλειδί τῆς ἀνάγνωσης τῶν ἱερογλυφικῶν. Εἶναι λοιπὸν ἡ ‘Επιγραφικὴ ἀπομονωμένη μέσα στὴν ‘Αρχαιολογία, ἢ ὁποία ἀντίθετα, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαῆλ ‘Αγγέλου (1475-1564), ἀπὸ τὸ 1506, χρονιά ποὺ βρέθηκε στὴ Ρώμῃ τὸ σύμπλεγμα τοῦ Λαοκόωντος, συνδέεται στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων μὲ συνταρακτικὰς ἀνακαλύψεις.

‘Η ‘Επιγραφικὴ εἶναι ἡ ἀπασχόληση λίγων σχετικῶς ἀνθρώπων, φανατικῶν γιὰ γράμματα κατὰ τὸν ποιητὴ². Μὲ τὸν ἀπλὸ αὐτὸν ὀρισμὸ τίθεται ἡδὴ ἓνα δίλημμα: ποιάν ἔννοια τῆς λέξεως γράμματα θὰ διαλέξουμε γιὰ νὰ τὴν ἀσκήσουμε; Τὰ γράμματα μὲ τὴν ἔννοια τῆς Παιδείας, τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας δηλαδὴ, ἢ μὲ τὴν ἔννοια τῆς σχολαστικῆς ἐνασχόλησης μὲ τὰ γραμματικὰ καὶ τὰ τεχνικὰ ζητήματα ποὺ θέτουν οἱ ἐπιγραφὰς, ὅπως ἔγινε στὴν ‘Ελλάδα, στὴ φιλολογία μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Κόντο καὶ στὴν ‘Επιγραφικὴ μὲ τὸν Βασίλειο Λεονάρδο; ‘Ο δεῦτερος τρόπος ὁδηγεῖ στὴν παρερμηνεία τῶν μνημείων καὶ στὴν ἀποτυχία τοῦ ἐπιγραφικοῦ, γιατί οἱ ἐπιγραφὰς διασαφηνίζουν βεβαίως ἐπιστημονικὰ ζητήματα καὶ λύνουν ἀπορίες τῶν ἐρευνητῶν, διαφωτίζουν ὅμως κυρίως καὶ ζωντανεύουν τὴ ζωὴ τῶν ἀρχαίων ἀνθρώπων

2. Κ. Καβάφη, Νέοι τῆς Σιδῶνος, 400 μ.Χ.

μέ τοὺς ὁποίους ἐρχόμαστε σὲ ἀπευθείας ἐπαφή. Καὶ αὐτό, ἡ γνωριμία τῶν ἀνθρώπων, πρέπει νὰ εἶναι τὸ πρῶτο μέλημά μας.

Ἡ γνώση μας τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου βασίζεται σταὺς συγγραφεῖς, στοὺς παπύρους, στὰ μνημεῖα ποὺ ἀποκαλύπτονται στὶς ἀνασκαφές, καὶ στὶς ἐπιγραφές. Τὰ κείμενα τῶν συγγραφέων ἀποτελοῦν τὴ λογοτεχνία, τὴν ἱστορία, τὴν ἐπιστήμη, στὴν ἐπίσημη, τὴ λόγια μορφή τους. Οἱ ἐπιγραφές εἶναι οἱ γραπτὲς πηγὲς γνώσης τῶν γεγονότων τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Εἶναι ἡ Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς, ὁ ἡμερήσιος τύπος, τὰ ἔγγραφα τῶν δημοσίων καὶ τῶν δημοτικῶν Ὑπηρεσιῶν, ἡ θρησκευτικὴ λειτουργικὴ, τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις τους, αἱ κατάλογοι τῶν νεοσυλλέκτων καὶ τὰ ψηφοδέλτια τῶν δημοψηφισμάτων, ἀκόμη καὶ ἐρωτικὲς ἐξομολογήσεις³.

Ἡ πυκνότης τῶν ἐπιγραφῶν κατὰ τόπους καὶ τὸ εἶδος τους, ἀποτελεῖ κριτήριο πολιτικῆς κατάστασης καὶ ὀριμότητος. Μία τυραννὶς δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει πλῆθος ἐπιγραφῶν, οἱ ὁποῖες στὴν Ἀθῆνα ἀποδείκνυναι τὴ δημοκρατικότητα τοῦ πολιτεύματος. Ὅλες οἱ σημαντικὲς πράξεις τῆς ἀθηναϊκῆς κυβερνήσεως, χαραγμένες σὲ στήλες, γίνονταν ἐγκαίρως γνωστές. Τοῦτο συνέβαινε καὶ σὲ ἄλλες δημοκρατικὲς πόλεις, ὅπου μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ μείνει τίποτε κρυφόν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Δημοσθένη. Ὅταν κάποτε δωροδοκήθηκε ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Ὠρεῶν, δὲν μπόρεσε νὰ κρατηθεῖ μυστικὸς ὁ δεκάσμος του ὁ ὁποῖος, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἀντίπαλός του Αἰσχίνης,⁴ ἔγινε γνωστὸς σὲ ὅλους, ἐπειδὴ οἱ Ὠρεῖτες ἔχουν δημοκρατικὸ πολίτευμα καὶ οἱ πράξεις τους γίνονται σύμφωνα μὲ νόμιμες ἀποφάσεις. Τὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα λοιπόν, λ.χ. ἡ Ἀθῆνα, μᾶς ἄφησαν πολλὰς ἐπιγραφές, γιὰτὶ οἱ πράξεις τῶν ἀρχόντων γνωστοποιοῦνταν καὶ κρίνονταν.

Στὴν ἀρχαιότητα οἱ ἐπιγραφές εἶχαν τὶς περιπέτειές τους. Ἡ μεγαλύτερη ἦταν ἡ καταστροφή τους. Στὴν Ἀθῆνα, οἱ τριάκοντα τύραννοι ἐβλάψαν στήλες μὲ τιμητικὰ ψηφίσματα γιὰ πρόσωπα ποὺ δὲν ἦσαν τῆς ἀρεσκείας τους. Μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων οἱ ἐπιγραφές ξαναχάραχτηκαν καὶ λίγες σώθηκαν ἕως ἐμᾶς. Γιὰ τὸ ξαναχάραγμα σὲ μία ἀπὸ τὶς στήλες⁵ γράφεται ὡς αἰτιολογία ἐπειδὴ καθιέρωθη ἡ στήλη [ἐ]πὶ τῶν τριάκοντα. Σὲ ἐλαφρότερες περιπτώσεις οἱ κρατοῦντες περιορίζονταν, μετὰ ἀπὸ κάποιον σημαντικὸν γεγονὸς, νὰ σβήνουν τὰ ὀνόματα προσώπων

3. *Hesperia* 31, 1962, 399 καὶ Ὁ Μέντωρ, 28, 1993, 195-196.

4. κατὰ Κτησιφῶντος 103. δι' ὃ καὶ καταφανὲς ἐγένετο, δημοκρατουμένων τῶν Ὠρειῶν καὶ πάντα πραττόντων μετὰ ψηφίσματος· πρβ. V. Martin — Guy de Budé, *Eschine, Discours* II, 62 «*Les Belles Lettres*».

πού είχαν γίνει δυσάρεστα ή έχθρικά, συνήθεια που επικρατεί έως σήμερα. Τη βλέπουμε στις μετονομασίες των δρόμων ή ακόμη και πόλεων, και στην καθαίρεση ἀγαλμάτων.

Οι δύο κατηγορίες των αρχαίων κειμένων, εκείνα που μάς παραδόθηκαν σε χειρόγραφα, και οι επιγραφές οι χαραγμένες σε πέτρα, χαλκό ή σε πηλό, συμπληρώνονται από τα μνημεία. Οι μαρτυρίες του Πausανία, του Ploutάρχου για τα μνημεία της Ἀκροπόλεως είναι δεμένες με τις επιγραφές που μάς σώζουν τις συμβάσεις των έργων, λ.χ. της κατασκευής της ζωφόρου του Ἐρεχθείου, της όποιας έχει σωθεί ή τεχνική περιγραφή χαραγμένη σε στήλη.

Μία αρχαία υπόθηκη σπιτιού ή χωραφίου είναι ό,τι ένα σημερινό συμβόλαιο· είναι ένα νομικό κείμενο, ή σημασία του αυτή όμως δεν είναι ή κυριώτερη. Πριν από όλα ή ἀκατέργαστη πέτρα, πάνω στην οποία είναι χαραγμένη ή υπόθηκη, φανερώνει ένα οικονομικό δράμα των ανθρώπων που ἀφορᾷ· ακόμη μάς δείχνει τους δανειστές, τους ἴδιους σε περισσότερες υποθήκες. Τέλος ή πέτρα ἀνήκει στο ταπεινό οἶκμα μέσα στα ἐρείπια του όποιου βρέθηκε. Το κτίσμα αυτό πολλές φορές είναι διδακτικό. Κακοχτισμένο, στενάχωρο, με δάπεδο τὸ ὑγρὸ χῶμα, ἀποκαλύπτει με ἐνάργεια τὸν τρόπο ζωῆς των αρχαίων ανθρώπων. Καμμιὰ φορά βρίσκουμε τὴν ἐξάλειψη τῆς δουλείας· είναι ή ἴδια ή χαραγμένη στην πέτρα υπόθηκη με σφυροκοπημένο όμως τὸ κείμενό της από τὸν ἴδιο τὸν δανειολήπτη, όταν ἀπελευθερώθηκε από τὸ χρέος.

Πόσο ή επιγραφική συμπληρώνει τις πηγές; Παρά τὸ ὅτι ή ἀπάντηση σ' αυτό τὸ ἐρώτημα ἀποτελεῖ πλεονασμό, θὰ δώσω ένα παράδειγμα από τις προσωπικές μου μελέτες. Ἔως τὸ 1892 δὲν ἦταν γνωστὸς κανένας στρατηγὸς διοικητῆς τῆς Παρᾶ-λίας, τῆς περιοχῆς τῆς Ἀττικῆς, από τὰ σύνορα με τὸν Ὠρωπό ἕως τῆ σημερινῆ Βούλα περίπου. Σήμερα, μόνο από τις επιγραφές, γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα 63 στρατηγῶν, τῆ χρονιὰ που στρατήγησαν καὶ τὰ στρατιωτικὰ σώματα που διοίκησαν. Για μερικές χρονιές τοῦ 4ου αἰ. γνωρίζουμε καὶ τὰ ὀνόματα, με τὰ πατρώνυμα καὶ τὰ δημοτικά, των νεοσυλλέκτων στρατιωτῶν, τὰ ὀνόματα των εκπαιδευτῶν καὶ των ἀξιωματικῶν τους, καθὼς καὶ τὰ φρούρια στὰ ὁποῖα ὑπηρέτησαν.

Δὲν είναι δυνατόν νὰ ἐννοήσουμε τὴ θέση καὶ τὴ σημασία μιᾶς ἐπιστήμης για τὴ ζωὴ των ανθρώπων ἂν δὲν γνωρίσουμε τὴν ἱστορία της. Αὐτὸς είναι ὁ λόγος για τὸν ὁποῖο με εἴλκυσε ή ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογίας. Δὲν ἐννοῶ τὴν ἱστορία των ἐπιτευγμάτων της, αὐτὰ ἐκτίθενται σε ἀναρίθμητες δημοσιεύσεις, ἀλλὰ τὸ πολιτικὸ μέρος της· ἐννοῶ τοὺς ἀνθρώπους που τὴν ἀσκοῦσαν, τὰ ἰδεολογικά τους κίνητρα καὶ τὰ

5. IG II²6. Σὲ ἄλλη ἐπιγραφή (IG II² 52.) λέγεται: [τὴν δὲ προξενίαν] οἱ τριάκο[ντα] καθείλον].

ἀποτελέσματα τῶν πράξεών τους γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης. Ἡ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀκόμη ἀναγκαία, γιατί ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ πολὺ ἐνωρὶς ἐγίνε ὑπηρετικὴ τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ἕως σήμερα χρησιμοποιεῖται ὡς πολιτικὸ καὶ κομματικὸ ὄπλο. Τώρα ὅμως θὰ σᾶς σκιαγραφήσω μόνον τὴν ἱστορία τῆς γέννησης καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ μέρους τῆς ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, τῆς Ἐπιγραφικῆς.

Ἡ νεότερη ἱστορία τῆς ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 14ο-15ο αἰῶνα, ἀπὸ τὸν Κυριακὸ τὸν Ἀγκωνίτη.⁶ Στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται μόλις κατὰ τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνος, μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἐλευθερίας. Κατὰ τὴν τρίτη δεκαετία δημιουργήθηκε ἓνα περιορισμένο ἐνδιαφέρον μεταξὺ λίγων γραμματισμένων Ἑλλήνων, ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὶς ἐκκλήσεις⁷ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου γιὰ συλλογὴ κειμένων ἐπιγραφῶν καὶ τὴν ἀποστολὴ τους στὸν Αὐγουστο Boeckh ὁ ὁποῖος ἐτοίμαζε τότε τὸ φημισμένο ἔργο του *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Ὑπῆρξαν δάσκαλοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀντιγραφὴ ἐπιγραφῶν,⁸ ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐλληνικὴ δραστηριότητα μᾶς ἔμεινε ὡς σήμερα μόνον ἡ δυσάρεστη ἱστορία τῶν σχέσεων τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη μὲ τὸν Boeckh καὶ κυρίως ἡ ἀφέλεια τοῦ πρώτου καὶ οἱ διαμαρτυρίες τοῦ δεύτερου. Γιατὶ ὁ Πιττάκης ἔστειλε ἀρκετὰ ἀπόγραφα ἐπιγραφῶν στὸ Βερολίνο.

Ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1828 εἶχε ἤδη ἓνα φιλόλογο, τὸν Κοραῖ, καὶ δύο ποιητές, τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Κάλβο. Ἡ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ Ἐπιγραφικὴ δὲν ὑπῆρχαν, γεννήθηκαν τότε στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὸ μηδέν. Δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνε ἀλλιῶς, γιατί τὰ χρόνια ἐκεῖνα, τοῦ Καποδίστρια, δὲν ὑπῆρχαν μνημεῖα οὔτε ἐπιγραφές· καὶ τοῦτο ἂς μὴ θεωρηθεῖ ὡς παραδοξολογία. Οἱ εὐρωπαϊκὲς ἀποστολὲς στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἡ ἀρπαγὴ τῶν μαρμάρων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Φιγαλείας, ἡ ἀρχαιοκαπηλικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀφαίας, συνέβαλαν στὴν ἐνάρξη τῆς μελέτης τῶν πρωτοτύπων ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλὰ ὄχι τῆς ἀρχαιολογίας, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα. Οἱ ἐπιστημονικὲς ἀνασκαφὲς ἄρχισαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

Γενάρης τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ὑπῆρξε ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου στὴν Αἴγινα. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες, ᾗδη τὸ 1831,

6. Pizzicolti, 14-15ος αἰ.

7. Βλ. Λόγιος Ἑρμῆς 1817, 547· 1818, 595.

8. Σωκράτους Κουγέα, Θεσσαλὸς στηλοκόπας πρὸ ἐκατὸν εἰκοσι ἐτῶν, ΑΕ 1945-1947-98-115.

δημοσίευσε στην *Αίγιναία* επιγραφές διαφόρων τόπων. Ὁ κατατρεγμός του μετὰ τὸν φόνου τοῦ Κυβερνήτη τὸν ἀνάγκασε νὰ γυρίσει στὴν Κέρκυρα.

Ἡ ἱδρυση τοῦ βασιλείου καὶ ἡ ἔλευση τῶν Βαυαρῶν ἔφερε στὴν Ἑλλάδα πληθὺς ξένων ἐπιστημόνων. Ὁ σημαντικώτερος, μαζί μὲ τὸν Georg Mauer, ὑπῆρξε ὁ Λουδοβίκος Ross, ὑψηλοτάτου ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου, ὁ ὁποῖος διετέλεσε ἀπὸ τὸ 1834 ἕως τὸ 1836 Ὑπουργὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους. Μὴ ἔχοντας, ὡς ξένος, τίς ἐλληνικὲς ἀπόψεις περὶ τῆς ἐθνικῆς σημασίας τῶν ἀρχαίων θεωρήσε ἐξ ἀρχῆς τὰ μνημεῖα, καὶ ἰδιαίτερα τίς ἐπιγραφές, μόνο ὡς πηγὲς ἐπιστημονικὲς καὶ ὡς μέσα γνώσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως ἐννοοῦσαν τὴ γνώση αὐτὴ οἱ Γερμανοὶ φιλόλογοι. Ἡ ἀποψὴ του αὐτὴ καὶ ἡ ἐπίγνωση τῆς ἔλλειψης ἐκ μέρους του τῆς ἀναγκαίας γνώσης τὸν ὥθησαν νὰ παραχωρήσει, τὸ 1835, στὸν Αὐγούστο Boeckh τὴ δημοσίευσή τῶν ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς οἱ ὁποῖες μόλις εἶχαν βρεθεῖ. Ὁ Ross εἶχε δημοσιεύσει ἐπιγραφὰς ἀλλὰ αἰσθάνθηκε ὅτι τὸ ἔργο ἀπαιτοῦσε ἄλλες δυνάμεις. Εἶναι γεγονός ἐξ ἄλλου, ὅτι τότε δὲν ὑπῆρχε Ἑλληνας ἱκανὸς νὰ μελετήσῃ τίς ἐπιγραφὰς αὐτὲς καὶ ὅσες ὅμοιες δημοσιεύτηκαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ ἀπὸ χρόνια δὲν ἀποτέλεσαν οἰουδήποτε εἶδους συμβολὴ στὴ γνώση τῶνπραγμάτων.

Ἡ πράξις αὐτὴ τοῦ Ross θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας⁹ ὡς καταπάτηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Μὲ τὸν νόμο περὶ *Τεχνολογικῶν Συλλογῶν* τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ 1834 εἶχε θεμελιωθεῖ τὸ δικαίωμα κυριότητος τοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ὁ Πιττάκης, ὁ ὁποῖος ὡς ἰδιώτης, εὐχαρίστως ἔστειλε στὸν Boeckh ἀντίγραφα ἐπιγραφῶν, ἐμπρὸς στοῦ μέγα εὕρημα τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς, διεκήρυξε καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἀποκλειστικῆς πνευματικῆς κυριότητος. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι μόνον Ἑλληνας εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ δημοσιεύσουν, δηλαδὴ αὐτὸς καὶ μόνον.

Τὸ πραγματικὸ ζήτημα ποὺ ἔθεταν ὅμως οἱ ἐπιγραφὰς ἐκεῖνες τὸ 1835 ἦταν καθαρὰ ἐπιστημονικόν, ἢ πρέπουσα δημοσίευσή τους. Αὐτὸ μεταβλήθηκε αὐτομάτως σὲ νομικὸ-ὕπηρεσιον, καὶ σὲ ζήτημα ἐθνικῆς φιλοτιμίας. Ἐντοπίστηκε στὸ ἂν ὁ γερμανικῆς ἐθνικότητος Ὑπουργὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ παραχωρεῖ σὲ ξένους ἐπιστήμονες τὴ δημοσίευσή μνημείων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια ἀπὸ ὑπαλλήλους τοῦ Κράτους. Ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Ὁθωνος, κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμάχης μεταξὺ τοῦ Ross καὶ τῆς Γραμματείας τῶν Ἐκκλησιαστικῶν γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἔφερε στὰ ἄκρα τὸν χωρὶς πολιτικὸν στήριγμα Ὑπουργὸς, ὁ ὁποῖος παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν. Συγχρόνως ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν στὴ Γραμματεία νὰ

9. Δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη, τὸν Ἰάκωβο Νερούλο, τὸν Ἀλέξανδρο Ραγκαβῆ καὶ τὸν Γεώργιο Γλαράκη.

διατυπώσει υπηρεσιακούς κανόνες για τὰ δικαιώματα δημοσιεύσεως τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε τεχνητά, δὲν θὰ εἶχε τεθεῖ ἂν τὰ ἀρχαῖα τῶν ὁποίων παραχώρησε ὁ Ross τὸ δικαίωμα τῆς δημοσιεύσεως δὲν ἦσαν ἐπιγραφὲς καὶ μάλιστα κατάλογοι τῶν πλοίων τοῦ ἀθηναϊκοῦ ναυτικοῦ κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Οἱ κατάλογοι αὗτοὶ ζωντάνεψαν τότε ὁλόκληρο τὸν ἀρχαῖο κόσμο τῆς θάλασσας. Δεκάδες τριήρεις μὲ τὰ ὀνόματά τους καὶ τοὺς τριηράρχους τους, μὲ τὰ ἐξαρτήματά τους καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρίσκονταν, περνοῦσαν ἐμπρὸς στὰ ἔκθαμβα μάτια τῶν τότε γραμματισμένων Ἑλλήνων.

Ἡ ἀποχώρηση τοῦ Ross ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίᾳ εἶχε δυσμενῆ σημασία γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸν διαδέχεται ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, φιλόπατρις, αὐτοδίδακτος ἀρχαιολόγος μὲ τὸ καρυοφίλι στὸ χέρι, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Ραγκαβῆς, ἀλλὰ ἐριστικὸς καὶ εὐέξαπτος. Δὲν εἶχε τὴν παιδεία ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ καιροὶ καὶ οἱ ἐπικρίσεις γιὰ τὰ λάθη του τὸν πλήγωναν. Ἡ ἀρχαιότητα ὑπῆρξε ἀντικείμενο πάθους γι' αὐτόν. Τὰ μνημεῖα ἀποτελοῦσαν τὰ τεκμήρια τῆς ἐλληνικότητος τοῦ τόπου καὶ ἀποδείκνυαν ὅτι ἡ καταγωγὴ μας ἦταν κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ἀνέπτυξε ὅμως μιὰν ἀρχαιολατρεία καθαρὰ ἑλλαδική, ἢ μᾶλλον ἀθηναϊκή. Αὐτὸ ἦταν φυσικὸ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Γιατὶ ἡ ἔρευνα τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχει ὡς κέντρο τὴν Ἀθήνα καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖο δὲν γεννήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ ἦλθε ἀπὸ τὴ Δύση. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐκφράζουν οἱ ἀπόψεις τοῦ Winckelmann γιὰ τὴν ἀρχαία τέχνη, ὁ διαφωτισμὸς, οἱ ἰδέες τῆς ἀμερικανικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, τοῦ φιλελληνισμοῦ, καὶ τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ οἱ δημοσιεύσεις τῶν περιηγητῶν. Ἰδέες ποὺ ἐξιδανίκευσαν τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ τὴν παραμόρφωσαν σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ δημιουργήσουν ἄλλην ἀρχαιότητα.

Ὁ Πιττάκης, ὁ ὁποῖος θὰ κυριαρχήσει στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία ἀπὸ τὸ 1836 ἕως τὸ θάνατό του τὸ 1863, διακατέχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιολατρεία αὐτὴν καὶ στὴν δημοσίευση τῶν ἐπιγραφῶν, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἰδεῖ κριτικὰ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀποκαλύπτονται. Στὴν ἀτυχῆ πρώτη ἀνακοίνωσή του τῆς εὑρεσης τῶν ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων,¹⁰ ὅλων τοῦ 4ου αἰ., ἀναγνωρίζει στὰ πρόσωπα ποὺ μνημονεύονται σ' αὐτὲς τὸν Μιλτιάδη τοῦ Μαραθῶνος καὶ τὸν Θεμιστοκλῆ τῆς Σαλαμῖνος ἀντὶ τῶν ὁμωνύμων ἀπογόνων τους, καὶ δίνει στὸν Ross τὴν εὐκαιρία ποὺ ἐπιζητοῦσε γιὰ νὰ διασύρει ἐπισημονικῶς τὸν δύστροπο συνεργάτη. Τὸν Γερμανὸ ἀρχαιολόγο δὲν κατεῖχε ἡ ἀγωνία

10. Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος ἀρ. 14, 7/19 Ἰουλίου 1836.

τῆς ἀπόδειξης ὅτι καταγόταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους "Ἕλληνες. Πίστευε¹¹ ὅτι «ἡ διὰδοσις ἱστορικῶν σφαλμάτων βλάπτει ἀντὶ νὰ ὠφελήσῃ». Ὁ Πιττάκης ὅμως εἶχε ἀνάγκη τὸν 5ο αἰῶνα, γιατί ἐκεῖ ἔβλεπε τὸ μεγαλεῖο ποὺ τοῦ χρειαζόταν ὡς ἀντίρροπο τῆς μιζέριας μιᾶς πολὺ μικρῆς Ἑλλάδος ποὺ δὲν ταίριαζε μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχε σχηματίσει γι' αὐτὴν μέσα του. Ὁ Πιττάκης, ὁ Ἰάκωβος Νερουλός, ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς ξανάβλεπαν στὶς μέρες τοὺς τὴν ἀνάσταση τῆς ἰδανικῆς Ἑλλάδος, ὅπως τὴν εἶχε πλάσει ὁ κλασικισμός, μιᾶς Ἑλλάδος ποὺ δὲν ὑπῆρξε παρὰ μόνον στὶς ὀνειροπολήσεις τοὺς.

Ἀπὸ τὴν ὀξύτατη διαμάχη Πιττάκη - Ross ἡττημένος ὑπῆρξε, θεωρητικῶς, ὁ δεύτερος, ὅχι γιατί εἶχε ἄδικο, ἀλλὰ γιατί, ὅπως εἶπα, ἀπουσίαζε ὁ Ὅθων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ σᾶς ἀνακοινώσω κάτι ποὺ εἶναι ἀκόμη ἄγνωστο. Δύο χρόνια μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Γερμανοῦ Ἐφόρου ὁ Ὅθων, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὸν Armansperg ποὺ πολεμοῦσε τὸν ἀρχαιολόγο συμπατριώτη του, ἐξέτασε τὴν ὑπόθεση τῶν ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων καὶ μὲ διάταγμά του τῆς 19 Νοεμβρίου 1838 δικαίωσε πλήρως τὸν Ross. Γιὰ νὰ μὴ φανεῖ ὅμως ὅτι τὸν εὐνοεῖ ὑπερβολικὰ κλείνει τὸ διάταγμα μὲ τούτη τὴ φράση: «Ἀλλὰ παρατηροῦμεν συγχρόνως, ὅτι εἰς τὴν ἀναφορὰν τοῦ καθηγητοῦ Ῥῶς δὲν ἀπηντήσαμεν τὴν μετριοφροσύνην μὲ τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ ἐκφράζεται ὁ ὑποδεέστερος πρὸς τὴν ἀνωτέραν ἀρχήν». Ἡ ἀνωτέρα ἀρχὴ ἦταν ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Γεώργιος Γλαράκης, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο κρυβόταν ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς.

Ὁ Ross, καθηγητὴς πλέον στὸ Πανεπιστήμιο, δὲν ξαναγύρισε στὴν πρώτη θέση του, γιατί οἱ Ἕλληνες θεώρησαν ἀνήκουστο ἕνας ξένος νὰ ἐκφρασθεῖ δυσμενῶς «πρὸς ἕνα συνεργάτην, τοῦ ὁποῖου αἱ ἐκδουλεύσεις, ὁποῖαι καὶ ἂν ᾧσι, θεωροῦνται ἀναντιρρήτως ἀρχαιότεραι τῶν ἰδικῶν του»¹². Ἀρχαιότερες ἦσαν οἱ ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε ὁ Πιττάκης γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων κατὰ τὸν Ἀγῶνα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια ἦταν πολὺ δυνατὴ γιὰ νὰ τὴν ἀντέξει ἡ κοινωνία τῆς Ἀθήνας. Μὲ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ross ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία ὁ Πιττάκης γίνεται ὁ ἄρχων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἡ δημοσίευση ἐπιγραφῶν εἶναι στὸ ἐξῆς τὸ κύριο μέλημά του. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, τὸ παλαιότερο ἀρχαιολογικὸ περιοδικὸ τοῦ κόσμου ποὺ

11. Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἀρ. 17 17/29 Ἰουλίου 1836.

12. Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος 17, 17/29 Ἰουλίου 1836. Ὁ συντάκτης τῆς ἐφημερίδος συνεχίζει: «Ἡμεῖς καίτοι ἐκτιμῶντες τὰς γνώσεις καὶ τὰ φῶτα τοῦ κ. Ρῶς δὲν ἐπιθυμοῦμε ὅμως νὰ τὸν ἀκούωμεν προτιμῶμενον διὰ νὰ περιφρονεῖ ἕνα Ἕλληνα, ὅστις ἐνδέχεται νὰ ἡπατήθῃ, ἀλλ' ὅστις οὐχ ἤττον εἶναι ἄξιος συνδρομῆς διὰ τοὺς ὁποίους κατέβαλεν ἀτρύτους κόπους εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς μελέτας του, δίδων καὶ πρὸς τοὺς συμπολίτας του παράδειγμα μοναδικόν».

συνεχίζει νὰ ἐκδίδεται, περιέρχεται σιγά-σιγά στὸν πλήρη ἔλεγχό του καὶ ἡ ὕλη της εἶναι σχεδὸν μόνον ἐπιγραφές, εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν του ἀπὸ τὸ 1835 καὶ πέραν, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται καὶ ἀναδημοσιεύονται χωρὶς διακοπή, χωρὶς σύστημα καὶ μέθοδο καὶ χωρὶς κεντρικὴ ἐπιστημονικὴ ἰδέα. Στὴν τελευταία σελίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ τόμου τοῦ 1860, τελευταίου τῆς πρώτης περιόδου τοῦ φημισμένου περιοδικοῦ μας, συνοψίζοντας τὶς ἰδέες ποὺ τὸν ἐμψύχωναν σ' ὅλη τὴ ζωὴ του λέγει, ὅτι τὸ ἔργο ποὺ ἐπετέλεσε ἐκδίδοντας ἐπὶ τόσα χρόνια τὸ περιοδικὸ αὐτό, τὸ ἔφερε σὲ πέρας «κινούμενος μόνον ὑπὸ τοῦ πρὸς τὸν ἔρωτα τῶν προγονικῶν μου λειψάνων πόθου, ὃς καὶ ἐν καιρῷ πολέμου μοὶ ἦν ἀδιάσπαστος σύντροφος. — Ὁ σκοπός μου ἦν τὸ κοινὸν καλὸν καὶ ἡ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης διάδοσις παντὸς Ἑλληνικοῦ γράμματος, χάριν τῆς Ἑλληνικῆς εὐκλείας»¹³.

Τὶς πρώτες μέρες τοῦ 1837 ἰδρύεται ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἡ ὁποία θὰ δώσει μορφή καὶ συνέχεια στὶς ἄτακτες προσπάθειες τοῦ Ἑλληνος Ἐφόρου καὶ τῶν αὐτοσχεδρίων ντόπιων ἀρχαιολόγων. Ἡγετικὴ μορφή της εἶναι ὁ Γραμματεὺς της, ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἑνδεκα ἐνδόξους προκατόχους μου. Σ' ἐκεῖνον ἔλαχε τὸ προνόμιο νὰ δημοσιεύσει τὴν εἰσιτήριο μελέτη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα, γιὰ τὸ φημισμένο ψήφισμα¹⁴ τοῦ Χερμωνίδου Αἰθαλίδου, περὶ τῆς συμμαχίας Ἀθηναίων, Λακεδαιμονίων καὶ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλαδέλφου ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Νεώτατος τότε, μόλις 28 ἐτῶν, μὲ φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παιδεία καὶ μὲ πρότυπο τὸ ἔργο τοῦ Boeckh, ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖται, πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες, μὲ τὴν ἐκπόνηση συλλογῆς ἐπιγραφῶν. Τὴ φιλολογικὴ παιδεία του τὴ δείχνει στὸ δίτομο ἔργο *Antiquités Helléniques* (1842, 1855). Ὁ περιοδικὸς τρόπος τῆς σύνταξης καὶ κυρίως ἡ ἔλλειψη κριτικοῦ καὶ συστηματικοῦ πνεύματος δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἐπιτύχει ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἀπόπειρα ἐκδοσης συντάγματος ἐπιγραφῶν. Ρῆγμα ὅμως προκαλεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἡ παραίτηση τοῦ Ραγκαβῆ ἀπὸ τῆς Γραμματείας της, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1851. Ἀπόλυτος κύριος τῶν πραγμάτων μένει ὁ Πιττάκης ὁ ὁποῖος τὸν ἐμποδίζει νὰ συνεχίσει τὶς ἐπιγραφικὰς μελέτες του. Σήμερα γνωρίζουμε, ὅτι ἡ ἀποχώρησις τοῦ Ραγκαβῆ ἐβλάψε τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ τὴν Ἐπιγραφικὴν.

13. AE 1860, 2106. Πολλὰς φορὰς ἔχω διερωτηθεῖ, μήπως ἦταν ἀτύχημα ἡ παρουσία τοῦ Πιττάκη στὰ πράγματα ἐπὶ 28 χρόνια καὶ ἐξ ἴσου ἀτύχημα ἡ ἐξ αἰτίας του ἀπομάκρυνσις τοῦ Ross ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν. Τοῦτο δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι δὲν ἔχω θαυμασμὸ γιὰ τὸν Πιττάκη. Τὸν βλέπω πάντα ὡς τὸν πρῶτον μυθικὸν προκατόχον μου στὴν Ἀττικὴν, ἀξεδιάλυτα δεμένον μὲ τοὺς ἀγωνιστὰς τοῦ 1821.

14. IG II² 687.

Ἄλλὰ τὰ πράγματα δὲν μένουν ἀκίνητα, ὅπως θὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ Πιττάκης. Ἐνας Ἕλληνας ἀπὸ τὸ Βελιγράδι, ὁ Στέφανος Κουμανούδης, γεννημένος τὸ 1818, εἴκοσι χρόνια μετὰ τὸν Πιττάκη, φθάνει στὶς 4 Σεπτεμβρίου τοῦ 1845 στὴν Ἀθήνα. Μαθητὴς τοῦ Boeckh, γίνεται καθηγητὴς τῶν Λατινικῶν στὸ Πανεπιστήμιο τὸν ἴδιο χρόνο καὶ Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1859. Κατὰ τὴν θητεία του στὸ ἀξίωμα αὐτὸ διαμόρφωσε τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἐπιγραφικὴ μέθοδό του. Ὑπῆρξε παρὰδειγμα ταχύτατης δημοσίευσης τῶν ἐπιγραφῶν¹⁵ καὶ τὸ συστηματικὸ του πνεῦμα καὶ ἡ συνθετικὴ ἀντίληψή του εἶχε γιὰ τὴν ἐπιγραφικὴ φαίνεται στὸ ἔργο του Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι (1871), τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ εἰδολογικὸ σύνταγμα ἐπιγραφῶν. Στὸν πρόλογο πρῶτος, καὶ ἴσως μόνος ἕως σήμερα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, διατυπώνει ἀρχὲς γιὰ τὴν Ἐπιγραφικὴ καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἐπιγραφῶν.

Ἡ κυριώτερη ἀρχὴ ἀπὸ ὅσες διατύπωσε, αὐτονόητη σήμερα ἀλλὰ ὄχι τότε, εἶναι ὅτι οἱ ἐπιγραφές πρέπει νὰ δημοσιεύονται μὲ πεζὰ γράμματα καὶ σὲ μικρὸ σχῆμα βιβλίου ἀντὶ τῆς τότε, κατὰ γενικὴ περίπου ἀρχή, ἔκδοσης μὲ τὰ τυπογραφικὰ πανομοιότυπα τῶν ἐπιγραφῶν καὶ σὲ σχῆμα μέγα, ἀρχὴ τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, καὶ σήμερα ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου. Ὁ Κουμανούδης ἔκρινε ὡς κύριο καὶ ἀναγκαῖο ἔργο τὴ συλλογὴ καὶ μικρογράμματη ἔκδοση ὅλων τῶν ἕως τότε γνωστῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν, τὸ ὁποῖο λίγο ἀργότερα, τὸ 1871, θεωρεῖ ἀνέφικτο, κυρίως γιὰ τὸν ἀποθάρρυνε ἡ ἀναγγελία τῆς ἀνάληψης τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐγχειρήματος ἀπὸ τὴν Πρωσικὴ Ἀκαδημία.

Ἡ ἔκδοση τῶν Ἀττικῶν Ἐπιτυμβίων Ἐπιγραφῶν εἶχε κυρίως πρακτικὰ κίνητρα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν νὰ μειώσει τὴν πρὸς τὰ μνημεῖα ψυχρότητα τῶν βιβλιοφιλόλογων τῆς Ἀθήνας καὶ νὰ τοὺς δημιουργήσει ἐνδιαφέρον πρὸς τοὺς λίθους καὶ τὰ μνημεῖα.¹⁶ Μόνος μελετητὴς τῶν ἐπιγραφῶν τὸ 1871, ἀναζητεῖ ἕναν νέον Πιττάκη, γεννημένο στὴν Ἀθήνα, ὁ ὁποῖος θὰ μπορεῖ νὰ κινεῖται ἐλεύθερα στὰ σπίτια καὶ στὶς ἐγκαταστάσεις τῶν ιδιωτῶν καὶ θὰ βρῖσκει τίς κρυμμένες ἐπιγραφές. Ὁ σκοπὸς ποὺ ἐπιδιώκει εἶναι ἐθνικὸς, νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Φαλμεράυερ πλήγωναν τὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος θὰ προσπαθήσει, μὲ τίς ἀνασκαφές καὶ τίς ἐπιγραφές, νὰ τοὺς ἀποδείξει ὡς ἀνυπόστατους. Ὅταν τὸ 1878 βρέθηκαν στὴν Ὀλυμπία σλαυικοὶ τάφοι, ὁ Κουμανούδης ἀρνεῖται νὰ τὸ δεχθεῖ, κακίζει τοὺς Γερμανοὺς ἀνασκαφεῖς καὶ φέρει ὡς ἐνίσχυση τῆς ἁποψῆς του, ὅτι «ἐπιγραφαὶ δὲν προήχθησαν εἰς μέσον μαρτυροῦσαι τοιοῦτο τι», ὅτι δηλαδὴ οἱ

15. Στὸν *Φιλίστορα* (1861-1863), στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* (δεύτερης περιόδου 1862-1874) καὶ στὸ *Ἀθήναιον* (1872-1881).

16. Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι, δ'.

τάφοι ἦσαν σλαυικαί¹⁷. Στὸν νοῦ τοῦ κριτικώτατου Κουμανούδη ὑπερισχύει τὸ κατὰ τὴ γνώμη του ἔθνικὸ συμφέρον, ἡ ἀποψη τῆς καθαρότητας τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Κουμανούδης θεωροῦσε τὴν Ἐπιγραφικὴ ἀγαθὸ πού μᾶς χάρισε ὁ Ἀγώνας τοῦ '21 καὶ ὅτι γιὰ τὴν πρόοδο πού εἶχε σημειωθεῖ ἕως τὰ χρόνια του στὴν ἀρχαιομάθεια, ἔπρεπε ἡ Εὐρώπη «νὰ ἀνεγείρῃ κοινῶ ἐράνῳ ἄγαλμα εἰς τιμὴν τῆς νέας Ἑλλάδος»¹⁸.

Ὁ Πιττάκης εἶχε ὡς δάσκαλο στὴν ἀρχαιολογία τὸν Fauvel καὶ ὁ Κουμανούδης ἦταν μαθητῆς τοῦ Boeckh. Ἐνας νέος ἀρχαιολόγος, ὁ Βασίλειος Λεονάρδος, γεννημένος τὸ 1857, δύο χρόνια πρὶν ὁ Κουμανούδης γίνει Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀνῆκει στὴ γενιὰ τῶν Γερμανῶν πού μᾶς ἔδωσαν τὸ Corpus Inscriptionum Graecarum, τὸ σήμερα ὀνομαζόμενο Inscriptiones Graecae. Ὁ Βασίλειος Λεονάρδος (†1930), ἀνεψιὸς τοῦ Εὐθυμίου Καστόρχη, θεωρήθηκε στὴν Ἑλλάδα ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν Ἕλληνας ἐπιγραφικός. Ἐφορος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1884, ἄρχισε τὴ σταδιοδρομίαν του ὡς βοηθὸς τοῦ Σπυρίδωνος Φιντικλῆ. Οἱ πρῶτες ἐπιγραφές πού διάβασε ἦσαν τοῦ Ἀμφιαρείου καὶ μὲ τὴ μελέτη τους διαμόρφωσε προσωπικὴ μέθοδο τὴν ὁποία, εὐτυχῶς, κανεὶς δὲν θέλησε, μᾶλλον δὲν μπόρεσε νὰ ἀκολουθήσει. Ὁ Λεονάρδος εἶχε ἀντιδραστικὲς κοινωνικὲς ἰδέες καὶ ἦταν ὁπαδὸς τοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ τῆς νεοελληνικῆς. Ὑπῆρξε ὅμως πρωτοπόρος στὴν τεχνικὴ τῆς ἐκδοσης τῶν ἐπιγραφῶν, στὴν ὁποία καὶ ἔμεινε. Παρὰ τὴν εὐρύτατη ἀρχαιομάθειά του, τὴν ἐργατικότητα καὶ τὴν ἐπιστημοσύνη του, δὲν εἶδε ποτὲ τίς ἐπιγραφές ὡς κείμενα πού ἀφοροῦν τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ ὡς πεδίο ἄσκησης μιᾶς νέας φιλολογικῆς κριτικῆς ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσίαζε σχεδὸν κάθε δημιουργικὴ σκέψη. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι ἄνθρωποι ἐπίσης ἀντιδραστικοὶ τὸν ἀνακήρυξαν ὡς κράτιστο ἐπιγραφικὸ καὶ ἐξῆραν τὴν προσπάθειά του ὅπως «καὶ τὸν ἑλληνικὸν γραπτὸν λόγον καθάρη ἀπὸ παντὸς ἀνελληνίστου στοιχείου»¹⁹.

Μὲ τὴν κάθαρση τῶν ἀνελληνίστων στοιχείων δὲν ἐννοεῖται ἡ ἀποβολὴ ἀπὸ τὸν λόγο τῶν ξένων λέξεων, ἀλλὰ λέξεων τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ ἡ ἀντικατάστασή τους μὲ ἀρχαῖες, μάλιστα σπάνιες καὶ στὰ κείμενα ἀκόμη, ἢ λέξεις πλασμένες ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Λεονάρδο. Δημοσίευσε σχεδὸν ὅλες τίς ἐπιγραφές τοῦ Ἀμφιαρείου ἀλλὰ δὲν

17. ΑΕ 1987, 114-115.

18. Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι λ', σημ.***

19 Α.Α. Παπαγιαννοπούλου-Παλαίου, Ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ (1950) 36.

μπόρεσε, μᾶλλον δὲν θέλησε νὰ συνθέσει τὰ στοιχεῖα τους καὶ νὰ τοὺς δώσει μορφή, ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε τὶς ἱκανότητες ἀλλὰ ὄχι τὸ ἐνδιαφέρον²⁰.

Οἱ ἐπιγραφικοί, πρῶτος ὁ Λεονάρδος, ἀκολουθώντας τὴν ἀπὸ πολὺ παλιὰ ἀνεπτυγμένη φιλολογικὴ κριτικὴ μέθοδο, ἔχουν διαμορφώσει ἰδιαίτερο τρόπο μελέτης τῶν ἐνεπιγράφων λίθων καὶ ξεχωριστὴ τεχνικὴ, ἥ ὁποία μάλιστα ἀποκτᾷ στὰ χρόνια μας τὴ θέση καὶ τὴν τυπικότητα τοῦ θρησκευτικοῦ λειτουργικοῦ. Μερικοὶ σύγχρονοι ἐπιγραφικοὶ ἐπιμένουν, λ.χ. στὴν σχολαστικὴ ἐκθεση τῶν φθορῶν τῶν λίθων ἢ στὶς ἰδιοτυπίες καὶ τὶς ἀμέλειες τοῦ χαρακτῆρ, οἱ ὁποῖες σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀποκοτῶν χαρακτήρα φετίχ. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς μελέτης δίνει στὴ μέθοδο μεγαλύτερη θέση ἀπὸ ἐκείνη πού ἔχει τὸ μνημεῖο καὶ ξεστρατίζει τὸν μελετητὴ.

Οἱ μεγάβιβλοι τῶν *Inscriptiones Graecae* συνιστοῦν τὸ ἄλλο ἄκρο. Ὁ ἐκδότης δίνει σημασίαν μόνο στὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς καὶ στὴ συμπλήρωσή του καὶ παραβλέπει τὸν λίθο, τὸν ὁποῖο, φυσικά, δὲν εἰκονίζει, οὔτε περιγράφει. Τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χάνει, ἐκεῖνος πού συμβουλευέται τοὺς τόμους τῆς σειρᾶς, πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ λατρεία, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὶς ταφικὲς συνήθειες, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀρχαία τεχνολογία.

Ὁ νεοσχολαστικισμὸς ἐπεκτείνεται καὶ στὴν οὐσία τῶν κειμένων, ἐννοῶ κυρίως τὶς ἐκτεταμένους συμπληρώσεις τῶν ἐλλιπῶν ἐπιγραφῶν, μάλιστα ὄχι τῶν τυπικῶν κειμένων. Αὐτὲς οἱ συμπληρώσεις πολλὰς φορὲς λαμβάνονται ὡς πραγματικότητας ἀπὸ τοὺς μὴ ἐπιγραφικούς, οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦνται σὲ ἀστήρικτες θεωρίες καὶ σὲ ψευδῆ συμπεράσματα. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ χαμένου τμήματος μιᾶς ἐπιγραφῆς εἶναι σχεδὸν ἡ ἐρμηνεία της. Ὅταν μάλιστα ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἀττική καὶ χαραγμένη κατὰ τὸν στοιχηδὸν τρόπο, δηλαδὴ ὅλοι οἱ στίχοι ἔχουν τὸν ἴδιον ἀριθμὸ γραμμῶν, ὁ πειρασμὸς τῆς συμπλήρωσης εἶναι ἀκατανίκητος. Πολλοὶ λοιπὸν προχωροῦν στὴν πλήρη ἀποκατάσταση τῶν ἐλλιπῶν ἐπιγραφῶν δίνοντας ἔτσι τὴν εὐκαιρίαν σὲ ἀντιπάλους ἐπιγραφικούς νὰ προβάλλουν τὶς δικές τους, ἐξ ἴσου ἀληθοφανεῖς, συμπληρώσεις. Μερικὲς φορὲς ἔρχεται στὸ φῶς τὸ κομμάτι πού λείπει μιᾶς ἐπιγραφῆς καὶ ἀποδεικνύονται ὅλες οἱ συμπληρώσεις σφαλερές²¹.

20. Στὸν Λεονάρδο χρεωστοῦμε τὴν ὀνομασίαν *κοῦρος* γιὰ τὰ γυμνά ἀνδρικὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα. Τὴν ἔδωσε «*συντομίας χάριν*» καὶ προσωρινῶς.

21. Πρβ. τὶς δημοσιεύσεις καὶ συμπληρώσεις τοῦ ἐπιγράμματος τοῦ πολέμαρχου Καλλιμάχου IG I³ 784 τοῦ ὁποίου τὶς 18 διαφορετικὲς δημοσιεύσεις παραθέτω: Ὁ Μέντωρ 50, 1999, 41-46. Ἡ ἀξία μελέτης εἶναι ὅσα σημειώνει ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης (Ὁ Μέντωρ 6, 1989, 21), γιὰ τὸ μάταιο πολλῶν συμπληρώσεων, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν «*νεφελώδεις εἰκονολογίας*».

Οί κίνδυνοι για εκείνους που θεραπεύουν την 'Επιγραφική δὲν σταματοῦν ἐδῶ. 'Ο ἐπιστημονικὸς πληθωρισμὸς που ἀναπτύσσεται στὶς μέρες μας καὶ τὰ ἡλεκτρονικὰ μέσα εὐκολύνουν, φαινομενικῶς, τὴ δημιουργία μεγαλεπήβολων ἀρχαιολογικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν ἔργων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ὅμως χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν πλησμονὴ ἀχρηστων, πολλὰς φορές, στοιχείων καὶ τὴν ἀπουσία τῆς κριτικῆς. Συσσωρεύεται τὸ ὑλικὸ σὲ σειρὰ ἀναξιόπιστων τόμων, τὰ ἐλαττωματικὰ ἔργα πολιτογραφοῦνται στῶν ἰδεῶν τὴν πόλιν καὶ διανύουν εἰς τὸ ἐξῆς ἀπρόσκοπτο στάδιο.

Ξαναγυρίζοντας ὅμως στοὺς παλαιότερους ὑπενθυμίζω, ὅτι μνημόνευσα πέντε 'Ελληνες ἐπιγραφικούς, τοὺς σημαντικώτερους. Καὶ ἄλλοι ἀρχαιολόγοι, καὶ προκατοχοί μου σὲ τοῦτο τὸ τέμενος, ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς 'Ακαδημίας, ὁ Χρῆστος Τσουντας, ὁ Παναγῆς Καββαδίας, ὁ 'Αντώνιος Κεραμόπουλλος ἐξέδωσαν ἐπιγραφές, ἀλλὰ ὄχι συστηματικῶς. Φαίνεται παράδοξο, ὅτι στὴν 'Ελλάδα, τῆς ὁποίας τὸ ἔδαφος μᾶς χαρίζει καθημερινῶς ἐπιγραφές, ἐλάχιστα διδάχτηκε ἡ ἐπιστῆμη τους. Πρῶτος ὁ Λουδοβίκος Ross, μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν 'Υπηρεσία, ὄντας χωρὶς ἀσχολία, δίδαξε τὴν 'Επιγραφικὴ σὲ μαθητὲς τοῦ μοναδικοῦ γυμνασίου τῆς 'Αθήνας, τοὺς ὁποίους τοῦ ὑπέδειξαν ὁ Γεώργιος Γεννάδιος καὶ ὁ 'Ερρίκος Ulrich, ὁ γνωστότατος λατινιστὴς Οὐλερῆχος, προκατοχος τοῦ Στεφάνου Κουμανοῦδης καὶ πρῶτος συντάκτης τοῦ λεξικοῦ ποὺ μεταχειριστήκαμε κάποτε ὅλοι. 'Ο 'Αλέξανδρος Ραγκαβῆς δίδαξε δεύτερος τὴν 'Επιγραφικὴ στὸ Πανεπιστήμιο, συνέταξε μάλιστα καὶ ἐκτενὲς ἐγχειρίδιο.²² Τέλος, ἡ ἐπὶ δεκαετία (1926-1936) διδασκαλία τῆς ἀπὸ τὸν 'Απόστολο 'Αρβανιτόπουλο δὲν εἶχε ἄλλο ἀποτέλεσμα παρὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς μικροῦ κύκλου ποὺ ἀσχολήθηκαν μ' αὐτὴν χωρὶς πρόγραμμα καὶ κεντρικὴ ἰδέα.

Δὲν ὑπῆρξε συνέχεια στὴ διδασκαλία τῆς 'Επιγραφικῆς, καὶ δὲν δημιουργήθηκε παράδοση στὴν καλλιέργειά τῆς ὅπως γίνεται στὴ Γαλλία, ἢ ὅπως συνέβη ἐδῶ μὲ τὴ γλυπτικὴ καὶ τὴν ἀγγειογραφία, κλάδους ποὺ γεννήθηκαν στὴν 'Ελλάδα μετὰ τὴν 'Επιγραφικὴ, ἀλλὰ ἀναπτύχθηκαν σὲ ἐξάαιρετο βαθμὸ. 'Η μὴ αὐτοτελὴς ἀνάπτυξη τῆς μελέτης τῶν ἐπιγραφῶν ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ κλάδος τῆς 'Επιγραφικῆς καλυπτόταν πάντοτε ἀπὸ τὴν πρωτογενῆ ἀνασκαφικὴ ἀρχαιολογία, τὴν ὁποία ὑπηρετοῦσαν μὲ φανατισμὸ οἱ ὀλίγοι παλαιότερα, καὶ ὑπηρετοῦν μὲ τὸν ἴδιο φανατισμὸ οἱ πολυπληθεῖς σήμερα ἀρχαιολόγοι, οἱ ὁποῖοι δὲν διδάχτηκαν ποτὲ τὴν 'Επιγραφικὴ καὶ γι' αὐτὸ δὲν αἰσθάνονται τὴν ἔλλειψή τῆς.

'Η ἀπουσία τῆς ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῶν Πανεπιστημίων εἶναι ἀκόμη ἡ αἰτία τῆς ἀδυναμίας μιᾶς καθολικῆς θεώρησης ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῶν ἐπιγραφικῶν κει-

22. 'Επιγραφικὴ 1888.

μένων και τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Δὲν ἀποπειράθηκε κανεὶς στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ραγκαβῆ, τὸν Κουμανούδη καὶ τὸν Δήμιτσα, νὰ συντάξει συστηματικὲς συλλογὰς ἐπιγραφῶν. Εἶναι τὸ εἶδος τῆς μελέτης τὴν ὁποία ὁ Louis Robert θεωροῦσε²³ ὡς τὴ σημαντικώτερη ἐπιγραφικὴ ἐργασία καὶ λυπόταν, διότι ὁ Adolph Wilhelm δὲν ἐπεχείρησε ποτὲ ἓνα τέτοιο ἔργο²⁴.

Σᾶς εἰκόνισα πολὺ βιαστικὰ τὴν Ἑπιγραφικὴν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ γέννησὴ της, καὶ ἐξέθεσα λίγες ἀπόψεις, ἐπιστημονικὲς καὶ πολιτικὲς, τὲς ὁποῖες στήριξε ὁ κλάδος αὐτὸς τῆς ἀρχαιολογίας. Τί εἶναι ὅμως πραγματικὰ ἡ ἐπιγραφικὴ; Τὴν ἀπάντησιν τὴ δίνει, τὸ 1952, ὁ μεγαλύτερος ἐπιγραφικὸς ἔως σήμερα, ὁ Louis Robert, τοῦ ὁποίου εἶχα τὴν τύχην νὰ παρακολουθῶ τὰ μαθήματα. Θέλοντας νὰ τιθασεύσει κάποιες φυγόκεντρος τάσεις πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνονται, δίνει ὁρισμοὺς πού ἰσχύουν ἔπειτα ἀπὸ μισὸν αἰῶνα.

Λέγει λοιπὸν ὅτι ἐκείνοι πού μελετοῦν τὲς ἐπιγραφὰς δὲν εἶναι «Οἱ ἱππότες τῆς βούρτσας τῶν ἐκτύπων» — *chevaliers de la brosse à estampage* —. «Τὸ κύριο ἔργο τοῦ ἐπιγραφικοῦ θὰ εἶναι πάντοτε ἡ κατανόησις τῶν ἐπιγραφῶν, ἡ πλήρης ἐρμηνεία τους. Ὁ νοῦς εἶναι σημαντικώτερος ἀπὸ τὴν τεχνικὴ. Ἔργο τοῦ ἐπιγραφικοῦ εἶναι ἡ ἀνασύνθεσις τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος, στὸ φυσικὸ της περιβάλλον, μὲ τὴ βοήθειαν τῶν ἐπιγραφῶν»²⁵. Ἀλλὰ, συμπληρώνω, καμμία ἀπολύτως ἐπιγραφὴ δὲν στέκει στὴν ἐπιστήμην μόνη της. Μᾶς μνημονεύει πράξεις καὶ ἰδέες καὶ εἶναι μέρος τῆς ζωῆς ἀνθρώπων πού ἔχουν χαθεῖ πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Γιὰ νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε ἔχουμε ἀνάγκην ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα: τὰ ὕλινκα στοιχεῖα τῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὴν ἀρχαιολογίαν, καὶ τὰ πνευματικὰ, τὴ φιλολογίαν. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ ἀντιστρόφως. Οὔτε τὰ φιλολογικὰ κείμενα ἐρμηνεύονται πλέον πλήρως χωρὶς τὴ βοήθειαν τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῶν ἐπιγραφῶν.

Πῶς κατορθώνει ἡ ἐπιγραφικὴ τὴν ἀνασύστασιν αὐτὴν, τὸ ζωντάνεμα τοῦ ἀρχαίου κόσμου; Ὅπως τὰ παλιὰ οἰκογενειακὰ γράμματα πού βρίσκουμε σὲ κρύπτες, γεμάτα λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἔτσι οἱ ἐπιγραφὰς εἶναι ἄμεσες μαρτυρίαι τῆς ζωῆς αὐτῆς· μᾶς φέρουν ἐμπρὸς μας ἀνθρώπους πού ἔχουν χαθεῖ γιὰ πάντα, οἱ ὁποῖοι

23. Actes du deuxième congrès international d'épigraphie grecque et latine, Paris 1952, 7-8 (Opera Minora Selecta III, 1754-1755).

24. Ὁ κατάλογος τοῦ Ἑπιγραφικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸν Lolling ἀποτελεῖ ἔργο τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ μικρὴ αὐτοτελὴς συλλογὴ ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου ἔμεινε στὸ πρῶτο τεῦχος. Εὐτυχῶς σήμερα οἱ ἐπιγραφὰς καὶ τὰ ἀρχαῖα τῆς Μακεδονίας ἐκδίδονται συστηματικὰ ἀπὸ Ἑλληνας κατὰ τρόπο ὑποδειγματικόν.

25. Ὁ.π. 12.

μᾶς μιλοῦν, μᾶς ταξιδεύουν πίσω στο παρελθόν, γιὰ μιὰ στιγμή μᾶς ξαναγιάνουν. Αὐτὴ εἶναι ἡ δύναμή τους. Τὸ 1896 ὁ Μαργαρίτης Δήμιτσας, ὀνόμασε τὸ σημαντικώτερο ἔργο του *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις*. Ἐκαμε πρῶτος αὐτὸ πού ἡ Ἀκαδημία κάνει σήμερα μετὰ τὴ νέα ἔδρα, συνδύασε τὴν ἀρχαιολογία, δηλαδὴ τὰ μνημεῖα, μετὰ τὶς ἐπιγραφές πού φθέγγονται, ὁμιλοῦν. Τὸ ἴδιο περὶ-που τίτλο διάλεξε τὸ 1930 ἓνας Ὁλλανδὸς ἐπιγραφικὸς, ὁ Hondius, ὀνομάζοντας τὴ διατριβὴ του *Saxa Loquuntur, Οἱ λίθοι ὁμιλοῦν*. Ἐνας νεώτατος ἐπιγραφικὸς, λατινιστής, ὁ Klaus Bartels, ἐπιγράφει τὸ πρόσφατο ἔργο του *Roms sprechende Steine, Οἱ ὁμιλοῦντες λίθοι τῆς Ρώμης*.

Οἱ ἐπιγραφές σήμερα, ἢ περισσότερο σήμερα, εἶναι ἡ συλλογικὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων. Περιδιαβάζοντας σὲ μιὰν ἱστορικὴ πόλιν, λ.χ. στὴ Παρίσι, μᾶς σταματοῦν ἀδιάκοπα οἱ χαραγμένες σὲ μνημεῖα, σὲ τοίχους, σὲ γέφυρες, λέξεις καὶ φράσεις πού μνημονεύουν γεγονότα καὶ ἥρωικες πράξεις ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος²⁶. Στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα, ὅπου τὰ σπουδαῖα γεγονότα ἐπιδοκιμάζονται μόνο ἀπὸ τοὺς μισοὺς Ἑλληνες, ὅλα εἶναι καταδικασμένα στὴ λήθη. Στὴν Ἀθήνα μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς, εὐτυχῶς, πίσω ἀπὸ τὸ μνημεῖο τῶν Ἀφανῶν τὰ ὀνόματα τῶν τόπων ὅπου ἔπεσαν. Θὰ κοπιᾷ πολὺ ὅμως γιὰ νὰ βρεῖ ἄλλες ἐπιγραφές, ἀν ἐξαιρέσουμε ἐκεῖνες τοῦ Πρώτου Νεκροταφείου, πραγματικοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου τῆς νεώτερης Ἑλλάδος.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου μου χαρακτήρισα τὴν Ἐπιγραφικὴ ὡς ἐρμητικὴ, γιατί εἶναι ἀπασχόληση σχετικῶς λίγων εἰδικῶν, κυρίως ὅμως γιατί ἀκόμη καὶ φιλόλογοι καὶ ἱστορικοὶ βλέπουν τὶς ἐπιγραφές σὰν ξεχωριστὸ εἶδος κειμένων. Ἀλλὰ οἱ ἐπιγραφές, συνταγμένες στὴ γλῶσσα τὴν καθημερινή, αὐτὴ πού μιλοῦσαν οἱ πολλοί, εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένες μετὰ τὴ ζωὴ, καὶ μᾶς ἀφοροῦν ὅλους. Θὰ μπορούσαν νὰ προκαλέσουν τὸ ἐνδιαφέρον ἑνὸς εὐρύτερου κύκλου μελετητῶν ἀπ' ὅσο τὰ φιλογονικά κείμενα, γιατί βρίσκονται πλησιέστερα πρὸς τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο ἀπὸ ὅσο ἐκεῖνα. Τοῦτο τὸ διαπιστώνει οἰοσδήποτε, ἀρκεῖ νὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ συνήθειες καὶ οἱ τύποι διατηροῦνται ἐπὶ χιλιετίες ἢ, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφράσει κανεὶς ὠρισμένες ἔννοιες παρὰ μετὰ ἓνα μόνο τρόπο, αὐτὸν πού μεταχειρίστηκαν πρῶτοι οἱ Ἀρχαῖοι.

Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανταίνου (98-102 μ.Χ.), στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ὑπῆρχε ἐπιγραφὴ ἀπαγόρευσης δανεισμοῦ: *βιβλίον οὐκ ἐξεγενθήσεται ἐπεὶ ὠμόσαμεν*.

26. Στὴ Γαλλία ὑπάρχει εἰδικὴ νομοθεσία πού ρυθμίζει τὰ τῶν δημοσίων ἐπιγραφῶν μετὰ τὶς ὁποῖες τιμῶνται πρόσωπα πού δὲν ὑπάρχουν ἢ μετὰ τὶς ὁποῖες μνημονεύονται ἱστορικὰ γεγονότα. Ἡ ἀρμόδια Ὑπηρεσία τοῦ Παρισιοῦ (Préfecture de Paris - D.U.A.E./S.D.U.L.E. Section de l'Environnement et des Sites) ἔχει καταρτίσει πλήρη κατάλογο ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν πού συναντᾷ κανεὶς στὴν πόλιν.

Δεκάδες αιώνες αργότερα, τὸ 1663, ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης Μελέτιος χαράζει²⁷, στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς Βησσαρίωνος, τοῦτον τὸν κανονισμὸ-ἐπιτίμιο: *Ἐντελλόμεθα μηδὲν ἀποτολμήσας ἤτοι ἔξω ἐξαγαγεῖν τινα βιβλίον τοῦ μοναστηρίου ἐνναλὶ ἀφορισμένους παρὰ πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος.*

Ἐνα ψηφιδωτὸ στὸ σπίτι τοῦ τραγικοῦ ποιητοῦ τῆς Πομπηίας²⁸ εἰκονίζει ἄγριο ἀλυσσοδεμένο σκύλο τὸν ὁποῖο συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή *cave canem*. Ἐνλαβοῦ τὸν κύνα μᾶς τὴν μετέφραζε ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος, *προσοχὴ σκύλος μᾶς εἰδοποιεῖ σήμερα μικρὴ πινακίδα στὶς αὐλόπορτες μερικῶν σπιτιῶν.*

Στὴν ἀγορὰ τῆς Ἐφέσου, γιὰ νὰ ἐμποδίζονται οἱ ἀγροῖκοι νὰ ρυπαίνουν τὸν χῶρο τῆς, οἱ ἀρμόδιοι γιὰ τὴν εὐπρέπειά τῆς χάραξαν²⁹ κάτω ἀπὸ ἄγαλμα τῆς Ἐκάτης τούτῃ τὴν ἀπαγόρευση: *εἴ τις ἂν ὧδε οὐρήσῃ, ἢ Ἐκάτῃ αὐτῷ κεχώλωται (ἢ Ἐκάτῃ θὰ θυμώσει μαζί του).* Στὰ ἔως μετὰ τὸν πόλεμο χρόνια γιὰ τὸν ἴδιο λόγο στὶς μάντρες τῶν ἄφθονων, τότε, οἰκοπέδων τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ ζωγράφιζαν μεγάλους σταυροὺς ὡς μόνον, καὶ ὕστατο, ἀποτρεπτικὸ μέσο κατὰ τῆς ἀσχημίας. Μὲ πολλὴ αἰσιοδοξία πίστευαν τότε στὴν ὕπαρξιν σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖο σύμβολο. Βλέποντας σήμερα ἓνας νέος ἐπιγραφικὸς τῇ φωτογραφία μιᾶς μάντρας γεμάτης σταυροὺς, θὰ τοὺς θεωροῦσε ὡς ἐνδειξὴ εὐλάβειας κάποιων ζηλωτῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, πρῶτον γιὰτὶ δὲν θὰ γνώριζε τὸν τρόπο ζωῆς στὶς παλιὲς πόλεις καὶ δεύτερον, γιὰτὶ θὰ συνέκρινε τοὺς σταυροὺς μὲ τὰ πολιτικὰ σύμβολα ποὺ γεμίζουν σήμερα τοὺς τοίχους τῶν οἰκοδομῶν, συχνὰ καὶ τῆς Ἀκαδημίας.

Οἱ ἐπιγραφὰς ὅμως ὁποῦδήποτε βρίσκονται προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον, ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Οἱ συγγραφεῖς τὶς μνημονεύουν καὶ τὶς περιγράφουν εἴτε γιὰτὶ τοὺς ἐνδιαφέρουν τὰ μνημεῖα πάνω στὰ ὁποῖα εἶναι χαραγμένες εἴτε γιὰ τὸ κείμενό τους. Γιατὶ ἡ ὑπεροχὴ τῶν ἐπιγραφῶν βρίσκεται στὸ ὅτι ἀποτελοῦν αὐθεντικὲς μαρτυρίες στιγμῶν τῆς ζωῆς τῶν Ἀρχαίων. Ἐνα ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο μᾶς συγκινεῖ μὲ τὴν τέχνη του ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ του ἀξία δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ δράμα ποὺ κρύβει ἂν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ κάποια χαραγμένη ἐξήγησι. Στὴ διάσημη στήλῃ τοῦ Δεξιλέου εἰκονίζεται ὁ νέος καβαλλάρης ποὺ καταβάλλει ἓναν ἐχθρό. Ἡ ἐπιγραφή τῆς βάσης τῆς στήλης εἶναι ἓνα πλήρες ἱστορικὸ κείμενο:

27. Αἰκ. Κουμπριανοῦ, Λουκίας Δρούλια, Evro Layton, Τὸ Ἑλληνικὸ Βιβλίον (Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1986) εἰκ. 139.

28. Pompei, Pitture e Mosaici IV, 527-529 (Enciclopedia Italiana).

29. Bull. Épig. 1958· 443· 1977, 466· 1981, 420 καὶ 442.

Δεξίλεως Λυσανίο Θεορίκιος.

ἐγένετο ἐπὶ Τεισάνδρῳ ἄρχοντος, 414/3 π.Χ.

ἀπέθανε ἐπ' Εὐβολίδῳ 394/3 π.Χ.

ἐν Κορίνθῳ τῶν πέντε ἡπείων.

Μαθαίνουμε ἀμέσως, ἀπὸ τὶς 15 λέξεις τῆς ἐπιγραφῆς, γιὰ τὴ γενιὰ τοῦ παλη-
καριοῦ, τὸν πατέρα του καὶ τὸν δῆμο ὅπου γεννήθηκε, πότε γεννήθηκε, ποῦ καὶ πότε
καὶ σὲ ποῖον πόλεμο σκοτώθηκε, καὶ ποια ἦταν ἡ τάξη του στὸν στρατό³⁰.

Κατὰ τὸν 3ο αἰ. οἱ Τροιζήνιοι χάραξαν σὲ στήλη γιὰ δικούς τους λόγους ἓνα ψή-
φισμα³¹ ποὺ ἀφοροῦσε τὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνης τοῦ
480 π.Χ. καὶ τὸ ἔστησαν στὴν ἀγορὰ τους. Ἡ ἀξία του δὲν μειώνεται ἐπειδὴ ἀμφι-
σβητεῖται ἡ ἀλήθεια τοῦ περιεχομένου του³². Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει. Ἐκφράζει πολι-
τικὲς τάσεις τῶν Τροιζηνίων, ὅπως πολὺ ἀργότερα, τὸν 8ο αἰ. μὲ τὴν Donatio Con-
stantini τοῦ πάπα Στεφάνου 2ου (752-757), ἐκφράστηκαν οἱ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις
τῆς Ἀγίας Ἐδρας σὲ πολὺ μεγάλη κλίμακα καὶ μὲ σοβαρὲς πολιτικὲς συνέπειες³³.

Ἀλλὰ χωρὶς νὰ παραγνωρίζουμε τὴν ἀπόλυτη ἐπιστημονικὴ ἀξία τῶν ἐπιγραφῶν,
δὲν μένουμε μόνο σ' αὐτήν. Τινάζοντας τὴ σκόνη τῆς σχολαστικῆς ἐμβρίθειας ἃς
προσπαθήσουμε νὰ τίς ἰδοῦμε ὅπως ὁ ἀρχαῖος χαρακτήρας τους. Γιὰ ἐκεῖνον ἀποτελοῦ-
σαν στοιχεῖα τῆς καθημερινῆς ζωῆς του, ὅπως συμβαίνει σ' ἐμᾶς μὲ τὶς πινακίδες τῶν
δρόμων ἢ τῶν καταστημάτων ἢ ἀκόμη μὲ τὶς διαφημίσεις. Τότε, στὰ ἀρχαῖα χρόνια,
τίς ἐπίσημες ἐπιγραφὲς τίς ἔβλεπε κανεὶς στὰ ἱερά, στὶς ἀγορές, στὰ θέατρα καὶ στὰ
νεκροταφεῖα. Ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ παντοῦ ἄλλοι, στὰ τεῖχη ἐνὸς φρουρίου ἢ μιᾶς πό-
λης, στὰ βράχια μιᾶς ἔρημης ἀκτῆς τῆς Σύρου, στοὺς πάγκους τῶν γυμνασίων. Οἱ
συγγραφεῖς τίς μνημονεύουν συχνά, ὁ Ἡρόδοτος³⁴ καὶ ὅλοι οἱ ἱστορικοί, οἱ ρήτορες,
καὶ ἰδίως ὁ Πausanias³⁵, μάλιστα κατὰ τὴν περιγραφὴ τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ περιγητὴς
μερικὲς τίς ἐξετάζει κριτικὰ προσπαθώντας νὰ ἐξακριβώσῃ ἂν ἀνῆκαν πραγματικὰ
στὸ ἀνάθημα ποὺ συνόδευαν καὶ κάνει παρατηρήσεις γιὰ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων.

30. IG II² 6217. Ξενοφ. Ἑλλην. IV 2, 9. πρβ. Ἱππαρχικὸς VIII 25.

31. SGHI 23· AAA 1, 1969, 146-151.

32. Βλ. κυρίως Bull. Ἑpigr. 1962, 137.

33. L. Halphen, Charlemagne et l'empire Carolingien (1947) 30-31.

34. A. E. Raubitschek, Herodotos and the Inscriptions, στὸν τόμο The School of Hellas (Oxford 1991) 275-278.

35. Christian Habicht, Pausanias and the Evidence of Inscriptions, Classical Antiquity 3, 1984, 40-56.

Ἄσκις Ὁ θουκυδίδης³⁶ μιλώντας γιὰ τὸν Πεισίστρατο, τὸν ἐγγονὸ τοῦ τυράννου, μνημονεύει τὸν βωμὸ ποὺ αὐτὸς εἶχε ἀφιερῶσει στὸ Πύθιο τῆς Ἀθῆνας καὶ στὸ χαραγμένο ἐπάνω του ἐπιγράμμα, τὸ ὁποῖο, ὅπως λέγει *δηλὸν ἐστὶ ἀμυδροῖς γράμμασι*. Κατὰ μία ἄποψη στὰ χρόνια τοῦ ἱστορικοῦ εἶχε χαθεῖ τὸ χρῶμα μὲ τὸ ὁποῖο εἶχαν τονίσει ἐξ ἀρχῆς τὴ χάραξη. Ὁμοία ἐκφραση ἀμυδρὰ γράμματα μεταχειρίζεται ὁ Παυσανίας³⁷ γιὰ κάποια ἐπιγραφὴ τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ Παλαμᾶς μ' ἓνα ἐξαίσιον στίχον του, τὰ ἀμυδρὰ γράμματα τὰ ὀνόμασε *χλωμὲς γραφεῖς*³⁸ στὴν ὠραιότερη περιγραφὴ τῆς ἀττικῆς ἐπιτύμβιας στήλης, ἐκείνης τοῦ 4ου αἰ. μὲ τὰ ἀνθέμια, μὲ τὶς ἀνάγλυφες μορφὲς καὶ τὰ ὀνόματά τους:

ἄνθη πελεκητά, χλωμὲς γραφεῖς, λευκὲς νεοῦδες

Στὸν Θουκυδίδην δὲν ἔκανε ἰδιαιτέρη ἐντύπωση ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βωμοῦ τοῦ Πεισιστράτου, κι ἂς τὴν παραθέτει, ἀντίθετα πρὸς ἐμᾶς ποὺ διαβάζοντάς τὴν στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο ὅπου σώζεται, συσχετίζουμε συναισθηματικὰ τὸ μνημεῖο μὲ τὸν μεγάλο ἱστορικὸ καὶ τὸν ἐγγονὸ τοῦ τυράννου. Ἔτσι, συναισθηματικὰ, βλέπουμε μνημεῖα ποὺ συνδέονται μὲ ἱστορικὰ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητος ὅπως μιὰ ἐπιτύμβια λουτροφόρος³⁹ ποὺ φέρει χαραγμένο ἓνα ἀπλὸ ὄνομα:

Λύσις Δημοκράτος Αἰξωνεὺς

Ὁ νεκρὸς Λύσις τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ ὠραῖος ἔφηβος, ποὺ μὲ τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνος τὸν βλέπουμε σ' ἐκείνην τὴν νεόχτιστη παλαίστρα (*νεωστὶ οἰκοδομημένη*) στὸ δρόμο ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία στὸ Λύκειο, ἔξω καὶ πλάϊ στὸ τεῖχος τῆς Ἀθῆνας. Ὁ φιλόσοφος μᾶς τὸν περιγράφει στὸν ὁμώνυμο διάλογο ὅπως τὸν εἶδε ὁ Σωκράτης: «ὄρθιος ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ καὶ τοὺς νεανίες, φορῶντας στεφάνι στὸ κεφάλι, ξεχωρίζοντας ἀπ' ὅλους, ὅχι μόνον ἀπὸ τὴ φήμῃ τῆς ὁμορφίᾳς του, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν πραγματικὰ ὁμορφος καὶ ἀπὸ καλὴ γενιά»⁴⁰. Ἡ παράσταση τῆς λουτροφόρου, κοινὴ καὶ χειρωνακτικὴ, μᾶς ἀφίνει ἀδιάφορους, ὅμως τὸ χαραγμένο ὄνομα μᾶς συγκινεῖ.

Γυρίζοντας ἀρκετὲς δεκάδες χρόνια πίσω στὴν Ὀλυμπία, θὰ ἰδοῦμε τὸ κύπελλο μὲ τὸ ὁποῖο ἔπινε τὸ κρασί του ὁ Φειδίας, κατὰ τὴν περίοδο τῆς κατασκευῆς τοῦ

36. VI 54, 6.

37. VI 5, 8.

38. Ὡ τάφοι.

39. SEG 34, 199.

40. Λύσις 207α: καὶ εἰστήκειν ἐν τοῖς παισὶ τε καὶ νεανίσκοις ἐστεφανωμένος καὶ τὴν ὄφιν διαφέρων, οὐ τὸ καλὸς εἶναι μόνον ἄξιον ἀκοῦσαι, ἀλλ' ὅτι καλὸς τε καὶ ἀγαθός.

χρυσελεφάντινου ἀγάλματος τοῦ Διός. Γιὰ νὰ μὴν μπερδεύεται τὸ ποτήρι του μὲ τῶν ἄλλων μαστόρων, χάραξε πάνω στὸν πηλὸ τὸ ὄνομά του:

Φειδίο εἰμί.

Ἕνα ἄλλο κύπελλο, ποὺ βρέθηκε στὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος φέρει ἓνα χάραγμα περισσότερο ἐπιτακτικό:

μή με ἄρης· ἐλευθέρου κυρί[ο]υ εἰμί, Ὑγείνου.

Τὸ πρῶτο κύπελλο μᾶς συγκινεῖ, γιατί συνδέεται μὲ τὸν μεγάλο γλύπτη· τὸ δεύτερο, μὲ ὕφος ἔντονο, προειδοποιεῖ ὅσους θὰ τολμοῦσαν νὰ τὸ ἀγγίξουν, ὅτι ἀνήκει σὲ πρόσωπο ἐλεύθερο, ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης. Ὑποθέτουμε, ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ στραβοκοίταζαν πρὸς τὸ ὠραῖο ἀγγεῖο τοῦ Ὑγείνου, κατασκευασμένο κάπου στὴν Πέργαμο, ἦσαν κατώτεροι κοινωνικῶς, δηλαδὴ δοῦλοι. Τὸ ἀσήμαντο χάραγμα λοιπὸν μᾶς ζωντανεύει τοὺς ταπεινοὺς καὶ καταφρονεμένους τοῦ φρουρίου κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα καὶ ὑποδηλώνει, ὅτι ἴσως κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς μεταχειρίστηκαν λαθραῖα τὸ κύπελλο γιὰ νὰ πιοῦν μιὰ γουλιὰ κρασί.

Οἱ ἐπιγραφικοὶ συνηθισμένοι στὴ θέα τῶν ἐπιγραφῶν δὲν ἐκφράζουν, συνήθως, τὰ συναισθήματα ποὺ αὐτὲς τοὺς προκαλοῦν. Στὸν Ἀθανάσιο Ρουσόπουλο ὅμως, στὸν ὁποῖο ἔλαχε ἡ τύχη νὰ βρεῖ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δεξιλέω, προκαλεῖ ἐνθουσιασμό ἢ ἐπιγραφὴ τῆς βάσης⁴¹, ποὺ μνημόνευσα προηγουμένως καὶ τὸ γράφει: «ἀλλ' ὁπόση ὑπῆρξεν ἡ χαρὰ μου, ὅταν καθαρισθέντος τοῦ ὀπισθεν τοῦ ἀναγλύφου ἀνεστραμμένως κειμένου μαρμάρου ἀντέγραψα — τὴν ἐπιγραφὴν, μεγάλα καὶ καλὰ γράμματα ἔχουσιν»⁴². Συσχετίζει τὴν ἐπιγραφὴ μὲ χωρία τοῦ Παυσανίου καὶ καταλήγει: «νῦν δὲ ἔχομεν καὶ ἀπόδειξιν — ὅτι ἐνταῦθα ἐν τῷ Κεραμεικῷ ἐσμέν»⁴³. Τότε, τὸ 1863, δὲν ἦταν ἀκόμη γνωστὴ ἡ θέσις τοῦ Κεραμεικοῦ.

Ὁ Κουμανούδης προτρέπει νὰ διατηροῦνται καὶ νὰ δημοσιεύονται ὅλα τὰ θαύσματα ἐπιγραφῶν ποὺ σώζουν, ἔστω, καὶ ἓνα μόνον γράμμα. Κάποτε μπορεῖ νὰ βρεθοῦν καὶ τὰ ἄλλα κομμάτια τῆς ἐπιγραφῆς καί, κατὰ τοὺς λόγους του⁴⁴, «νὰ ἔλθῃ εἰς

41. IG II² 5222.

42. Τὴν ἐπιγραφὴ IG I³ 4 ὁ Adolph Wilhelm (Δελτίον Ἀκαδημαϊκοῦ Ὁμίλου Α', ἀρ. 4-5 (1926) 99-100) χαρακτηρίζει ὡς «ἡ περὶ φημὸς καὶ ἀπαρχμύλλου καλλωνῆς καὶ ἐπιμελείας ἐξ Ἀκροπόλεως ἐπιγραφὴ». Στὴν ἔκδοσιν ποὺ μνημονεύεται τὰ γράμματα τῆς χαρακτηρίζονται ὡς pulcher-
rimae.

43. AE 1862, 284.

44. Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι, ζ'

ἔψιν ἡμῶν πλήρες τὸ γεράσιμον ὄνομα Σωκράτης Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν». Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐκφράζει τὴ μύχια ἐπιθυμία του νὰ βρεῖ τὴ μοναδικὴ ἐπιγραφή. Ἦταν ἡ ταφόπετρα τοῦ Σωκράτη. Ὅμως ἄς αἰσιοδοξοῦμε· εἶδαμε προηγουμένως τὴ λήκυθο τοῦ μαθητοῦ του Λύσιδας.

Ἀλλὰ οἱ Ἀρχαῖοι ἔβλεπαν πάντα μὲ εὐνοϊκὴ διάθεση τὶς ἐπιγραφές; Ὁ συσσωρευμένος ἐπὶ αἰῶνες ἀριθμὸς τους φαίνεται πῶς προκαλοῦσε τὸ αἶσθημα τοῦ κόρου. Σ' ἓνα διάλογό του ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 125 μ.Χ., ὁ Πλούταρχος μᾶς παρουσιάζει μιὰ συντροφιά νὰ περιδιαβάσει, κάποιον ἀπομεσήμερο, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς. Βρίσκονταν ἐκεῖ καὶ πολλοὶ προσκυνητὲς ποὺ ἀκολουθοῦσαν τοὺς ξένους ἀκούγοντας τὶς ἐξηγήσεις τους, παρὰ τὸ ὅτι ἡ ὁμάδα δυσανασχετοῦσε γιὰ τὴ φλυαρία τους: «Οἱ ξεναγοὶ ἐπαναλάμβαναν τὸ τροπάρι τοὺς ἀδιαφορώντας γιὰ μᾶς ποὺ ζητήσαμε νὰ περιορίσουν τὴν πολυλογία τους καὶ τὸ διάβασμα τῶν ἐπιγραφῶν»⁴⁵.

Βλέπει⁴⁶ ἡ συντροφιά τὰ μνημεῖα καὶ τὶς ἐπιγραφές ποὺ τὰ συνόδευαν, ἐπιγραφές ποὺ διαιώνιζαν παλιές ἔχθρες, νίκες καὶ ἥττες Ἑλλήνων καὶ τὶς σχολιάζει: «καὶ δὲν οἰκτεῖρεις τοὺς Ἕλληνας ὅταν διαβάξεις πάνω στὰ ὥραῖα τοὺς ἀφιερῶματα ἐπιγραφές ποὺ προκαλοῦν ντροπὴ, Βρασίδας καὶ Ἀκάνθιοι ἀπὸ Ἀθηναίων καὶ Ἀθηναῖοι ἀπὸ Κορινθίων;».

Μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ ἰδοῦμε πλήρως τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχαν οἱ Ἀρχαῖοι γιὰ τὶς ἐπιγραφές, γιατί λείπουν οἱ μαρτυρίες. Τὸ ἴδιο δύσκολο εἶναι ὅμως νὰ ἀντιληφθοῦμε πῶς τὶς βλέπουν οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι, γιατί οἱ ἐπιγραφές, ὅπως καὶ τ' ἀγάλματα, βρίσκονται πλέον στὰ μουσεῖα κατὰ τὸν ποιητὴ, καὶ κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρεται γι' αὐτές. Θὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὴν τέχνη νὰ μιλήσει, θὰ ψάξουμε στὴν ποίηση γιὰ νὰ ἰδοῦμε μήπως ἡ θέα τους προκάλεσε ποτὲ συγκίνηση σὲ πνεύματα ξεχωριστά.

Ὁ Παλαμᾶς, θαμπαμένος ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ Κεραμεικοῦ, τοὺς ἀφιέρωσε στίχους γεμάτους λυρισμὸ καὶ γνώση.⁴⁷ Ὅπως στὰ ἀρχαῖα ἐκεῖνα ἐπιγράμματα, ὅπου μιλάει τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο σὲ πρῶτο πρόσωπο, προσωποποιεῖ ὁ Παλαμᾶς τὸ μνημεῖο τοῦ Δεξιλέω, στὴν περιγραφὴ του τῶν τάφων τοῦ Κεραμεικοῦ:

ἀκούω φωνὴ ποὺ χύνεται κι ἀκούω φωνὴ ποὺ λέει: Ἐμὲ Δεξιλέω μὲ λένε

Οἱ ἐπιγραφές τῶν τάφων εἶναι ἀναγκαῖες στὸν ποιητὴ, γιατί πρέπει νὰ δώσει

45. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν 395 Α: Ἐπέραινον οἱ περιηγῆται τὰ συντεταγμένα μηδὲν ἡμῶν φροντίσαντες δεηθέντων ἐπιτεμεῖν τὰς ῥήσεις καὶ τὰ πολλὰ τῶν ἐπιγραμμάτων.

46. Ὁ.π. 401 ε': οὐδ' οἰκτεῖρεις τοὺς Ἕλληνας ἐπὶ τῶν καλῶν ἀναθημάτων αἰσχίστας ἀναγιγνώσκων ἐπιγραφάς.

47. Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου.

ὄνομα στὶς μορφές τῶν στηλῶν ποὺ τοῦ ἔκαναν ἐντύπωση. Χωρὶς τὸ ὄνομα τὸ μνημεῖο μένει βουβό. Ἔτσι, σὰν τοὺς ἀρχαῖοὺς ἐπιγραμματοποιοὺς, βάζει τὴν πέτρα νὰ μιλήσει γιὰ τὸν ἄλλο τάφο:

Ἐμὲ μὲ κράζουν Ἑγησώ·

Οἱ λέξεις λοιπόν, οἱ χαραγμένες στὰ μνήματα, μιλοῦν στὸν ποιητὴ ποὺ μόνος αὐτὸς τίς ἀκούει· ἔτσι φθέγγονταν οἱ λίθοι στὸν Δήμιτσα. Ἀλλὰ ἂν ὁ Παλαμᾶς ἔβλεπε τίς ἐπιγραφές καὶ τὰ μνημεῖα ὅπως ὁ Πιττάκης, ἓνας ἄλλος ποιητής, 10 χρόνια νεώτερός του, ὁ Καβάφης, εἶναι περισσότερο κοντά μας καὶ τὴ συγκρίνηση ποὺ ἐνιωθε διαβάζοντας ἐπιγραφές τὴ νιώθουμε κι ἐμεῖς ὅταν στοὺς λίθους ποὺ ξεπροβάλλουν ἀπὸ τὸ χῶμα βλέπουμε ὀνόματα ποὺ μᾶς ἀνοίγουν πόρτες καὶ φωτίζουν δωμάτια τοῦ παρελθόντος.

Ὁ μεγάλος Ἀλεξανδρινός, ὁ καλύτερος ἴσως ἐρμηνευτὴς τοῦ σκορπισμένου Ἑλληνισμοῦ τῶν μετακλασικῶν χρόνων, ἔβλεπε ἄφθονες τίς ἐπιγραφές στὴν Αἴγυπτο, ἀλλὰ κυρίως τίς μελετοῦσε στὶς μεγαλόσχημες συλλογές ἀπ' ὅπου ἐμπνεόταν.

Στὸ ποίημα *Φιλέλλην* τοῦ 1912, ὁ φανταστικὸς μονάρχης παραγγέλλει στὸν τορευτὴ, ὅτι στὰ νομίσματα ποὺ θὰ χαράξει μὲ τὴν εἰκόνα του

*μετὰ τὸ Βασιλεὺς καὶ τὸ Σωτήρ,
νὰ χαραχθεῖ μὲ γράμματα κομψά, Φιλέλλην.*

Διάβαζε ὁ ποιητὴς τὸ ἐπίθετο *Φιλέλλην* στὸ πλῆθος τῶν νομισμάτων τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλείων τῆς Παρθίας, τῶν Ναβαταίων τῆς Πετραίας Ἀραβίας, βασιλείων μὲ ὀνόματα ποὺ μᾶς ξενίζουν· Ἀρέτας, Ἀρτάβανος, Μιθριδάτης, Φραάτης, Τιγράνης. Ὁ φανταστικὸς μονάρχης τοῦ Καβάφη πίστευε πὼς ἡ ἐπιγραφή *Φιλέλλην* στὰ νομίσματά του, ποὺ μιλοῦσε σὲ ὅσους τὰ ἔπιαναν στὰ χέρια τους, ἦταν τὸ εἰσιτήριο γιὰ τῶν ἰδεῶν τὴν πόλη⁴⁸ τὴν ὁποία θὰ ξεγελοῦσε. Τὸν ἰσχυρισμὸ γιὰ τὴν ἐλληνομάθειά του τὸν στήριζε στὸ ὅτι ἄκουγε καμιά φορὰ σοφιστὲς ἀπὸ τὴ Συρία, στιχοπλόκους, καὶ ἄλλους ματαιόσπουδους.

Τὸν Καβάφη εἴλκυσαν ὅλες οἱ ἐπιγραφές ἀλλὰ περισσότερο ἐκεῖνες τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Τὸν βλέπουμε νὰ σκίβει πάνω ἀπὸ μιὰ ταφόπλακα⁴⁹ καὶ νὰ μᾶς λέει:

Μὲ δυσκολία διαβάζω στὴν πέτρα τὴν ἀρχαία.

Σὰν εἰδικὸς προσθέτει: ἓνα ψυ[χ]ὴν διακρίνω. Ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοι στίχοι

48. Τὸ πρῶτο σκαλί.

49. Ἐν τῷ μνημ. Ἀθήρ.

σὲ κεφαλαῖα μὲ τὶς συμπληρώσεις τοῦ λειψοῦ κειμένου μέσα σὲ ἀγκύλες. Ἔτσι δημιουργεῖται στοὺς ἀναγνώστες ἡ ἐντύπωση τῆς φθαρμένης ἐπιγραφῆς. Τὴν πηγὴ τῶν ἐπιγραφικῶν γνώσεών του ἀποκαλύπτει σὲ ἄλλο⁵⁰ ποίημα:

*Ἐν μέρει γὰρ νὰ ἐξακριβώσω μιὰ ἐποχή,
ἐν μέρει καὶ τὴν ὥρα νὰ περάσω,
τὴ νύχτα χθὲς πῆρα μιὰ συλλογὴ
ἐπιγραφῶν τῶν Πτολεμαίων νὰ διαβάσω.*

Ἡ ἐκτεταμένη γνώση του τῶν ἐπιγραφῶν τὸν ὠθεῖ καὶ στὴ σάτιρα, σὰν ἄλλος Δίων Χρυσόστομος. Κάποια πόλη τῆς Μ. Ἀσίας ὑπολογίζοντας ὅτι τὸ 31 π.Χ. νικητὴς στὴ μεγάλη σύγκρουση θὰ εἶναι ὁ Ἀντώνιος τοῦ ἐτοιμάζει συγχαρητήριο ἐπιστολή⁵¹. Τὰ πράγματα ἤλθαν ἀνάποδα. Ἡ λύση ὅμως εἶναι εὐκολή:

*Τὸ ὄνομα μόνον ν' ἀλλαχθεῖ. Ἀντίς, ἐκεῖ
στὶς τελευταῖες γραμμές, «Αὐτρώσας τοὺς Ρωμαίους
ἀπ' τὸν δλέθριον Ὀκτάβιον
τὸν δίκην παρωδίας Καίσαρα»,
τώρα θὰ βάλουμε «Αὐτρώσας τοὺς Ρωμαίους
ἀπὸ τὸν δλέθριον Ἀντώνιον».*

Ὅπως διαπιστώσατε, δὲν πραγματεύτηκα κάποιο συγκεκριμένο ἐπιγραφικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο θὰ ἐνδιέφερε λίγους εἰδικούς καὶ πιθανῶς θὰ σᾶς προκαλοῦσε ἀνία. Προσπάθησα νὰ σκιαγραφήσω μιὰ διαφορετικὴ, ἀπὸ τὴ γνωστὴ σας, εἰκόνα τῆς Ἐπιγραφικῆς, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν σχολαστικισμό τῆς ἀρχαιογνωσίας καὶ τῆς μεθόδου. Ἰχνογράφησα τὶς γενικὲς γραμμὲς τῶν πραγμάτων καὶ ὅχι τὶς λεπτομέρειές τους ποὺ βρίσκονται στοὺς τόμους τῶν συλλογῶν. Προσπάθησα νὰ δείξω ἀκόμη, μὲ ἐκλεκτικὰ παραδείγματα, τὸ πῶς ἔβλεπαν μερικοὶ ἀρχαῖοι τὶς ἐπιγραφές, πῶς τὶς ἀντιμετωπίζουν κάποιοι ἐπιγραφικοὶ καὶ πῶς τὶς εἶδαν δύο ἀπὸ τοὺς ποιητές μας.

Μὲ τὴν ἀχνὴ ζωγραφιὰ μου ἔδειξα καὶ τὴ δική μου ἀποψη γιὰ τὸ ζήτημα, ἀποψη κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἓνα μέρος τοῦ κόσμου τῶν ἀρχαίων, πάντα ζωντανὸ καὶ πάντα γοητευτικὸ, εἶναι τὸ μέρος ἐκεῖνο ποὺ μᾶς συνδέει ἅμεις μαζὶ του. Ἀλλὰ ἡ διαρκὴς συνάφεια μὲ τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα ἐνὸς κόσμου ποὺ δὲν ὑπάρ-

50. Καισαρίων. Ἴσως μεταχειριζόταν γιὰ τὶς μελέτες του τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Letronne, *Recueil des Inscriptions grecques et latines d'Égypte I-II* Paris 1846-1848.

51. Ἐν δῆμῳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

χει πλέον, τόσο μακρινοῦ μας, κρύβει ἓνα μεγάλο κίνδυνο: τὴν ψυχικὴ ταύτιση μ' αὐτὸν τὸν κόσμο, ἣ ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Αὐτὸν τὸν κίνδυνο μοῦ τὸν ὑπενθυμίζει τὸ δαιμόνιον τοῦ μελάθρου ὅπου βρισκόμαστε. Ἐννοῶ τὸν Γιάννη Βλαχογιάννη, τὸν φρουρὸ τοῦ μεγάρου μας πρὶν ἰδρυθεῖ ἡ Ἀκαδημία, ὁ ὁποῖος στὸ ἰσόγειο ὅπου βρίσκονταν τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, μέσα στὰ κιτρινισμένα χαρτιά μὲ τίς ξεθωριασμένες γραφές τῶν ἀγωνιστῶν, ξαναζοῦσε στίς ἡμέρες τοῦ '21. Ἀκόμα καὶ στὸ κρεβάτι τοῦ θανάτου του ὁ Βλαχογιάννης, κατὰ τὸ ἀπαράμιλλο τραγούδι τοῦ Σικελιανοῦ⁵² συντροφεύεταν ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὲς ποὺ τοῦ παραστέκονταν.

Ὁ Βλαχογιάννης ὅμως ἦταν δημιουργός, ὅπως ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Καβάφης, καὶ ἔφθανε στὴν ταύτιση αὐτὴ μὲ τὴ βαθειά του γνώση καὶ ἐξοικείωση, ἣ ὁποία τὸν μεταρσίωνε ἕως τὸ ὕψος τῆς τέχνης. Ἐμεῖς οἱ ἄλλοι νιώθουμε φευγαλέα, καμμιὰ φορὰ, ὅτι ξεπερνοῦμε τὸ φράγμα ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὸ νεκρὸ κόσμο ποὺ μελετοῦμε, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ντύσουμε αὐτὰ ποὺ νιώθουμε μὲ τὸ λαμπρὸ φόρεμα τῆς Τέχνης ποὺ θὰ τοὺς δώσει μορφὴ καὶ νέα ζωή. Ξαναγυρίζουμε λοιπὸν στὴν ὁδὸ τῆς μελέτης καὶ τῆς μεθόδου, ἀπὸ τὴν ὁποία γιὰ λίγο ξεστρατίσαμε, καὶ συνεχίζουμε τὸ ἔργο στὸ ὁποῖο ταχθήκαμε μὲ τὴν αἴσθηση, ὅτι οἱ προσπάθειές μας συμβάλλουν, μὲ ἄλλο τρόπο, στὴν καλύτερη γνώση τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος, καὶ τῶν πράξεών τους.

52. Νέα Ἑστία, Χριστούγεννα 1948, 47

*Τί τώρα δὲ εἶχ' ἀντάμωση μὲ τὸν Καραϊσκάκη,
κι' ὁ Μακρυγιάννης ἔστεκε σιμὰ κι' ἀφουκράζεταν*